
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

न·दृ·टी·

श्रीगणेशाय नमः ॥ अपारविद्योदधिपारमेतुं सेतुं सुरेन्द्रादिसुखैकहेतुं ॥ हेरंबहेतो धिषणाभिलाषं हेरंबसे
वां समुपाश्रयंति ॥१॥ आयोन लोक्यमिदं निपुणैकगम्यं नानारसैकनिलयं यमकातिरम्यं ॥ व्याख्यां विना
न सुखबोधविधायि काव्यं धीरः पयस्तरतु कः शरणेन कीदृश्यं ॥२॥ अस्यानवद्यतरपद्मनोहरस्य व्याख्या
ते हमधिकं प्रयतेवरस्य ॥ विश्वस्य मार्गमुपदर्शयतो नरस्य शंभुः स्तुतिं न किमु दर्शयिताऽत्र तस्य ॥३॥ ग्रंथा
रंभे श्रीकृष्णस्मरणरूपं मंगलमाचरति चतुर्भिः ॥ हृदयेति । हे हृदय रे मनः यादवतः यदुवंशोद्भवात्
श्रीकृष्णात् सदा सर्वकालं अनवरतमागाः मागमः किंभूताद्यादवतः दुराससायाः पापारव्याः दुस्तरस्य दुरि
ताणयस्य दवतः दवाग्नेः पुनः कथंभूतात् यादवतः अरिसमुदायात् शत्रुसमूहात् त्रिजगत् जगत्त्रयं अव
तः रक्षतः पुनः किंभूतात् यादवतः स्मरेण प्रद्युम्नाभिधेन दायादवतः पुत्रवतः दायादौ सुतबांधवावित्यमरः ॥

कामेन

नाम १

Acc. No. 2679. M-1598
Title - नलोदय (सटीक)
टी॰ - नलोदयदीपिका.
Author - कालिदास / टी॰ :- आत्रेय गोविंदभट्ट.
Date - शके 175.... (?)
Sub - काव्य
folio - 46 + 1 = 47 (क्र॰ ३० दोन पत्रांवर आहे).
Xerox - 92.

६९ माय: २

यद्वा हे सतहृत्समीचीनहृदय आयात् इत्यात्तं पं अपगच्छ इत्यत्र सां मा कुर्वीत्यर्थः स्मरेण दायादवतः श्रीकृष्ण
स्मागाः किंभूतात् स्मरेण दायादवतः अवतः प्रीणयतः अन्यत्समानं इण्गतौ इत्यस्य लुङि ॥ ५ ॥ यदिति । यः पु
मान् गोपीतः ब्रजांगनातः अजनि जातः रक्षितत्वेन जनेरुपचारात्सदजनीति प्रयोगः यः वल्लववाङ्गनागोपीतः
आभीरनारीनेत्रसादरावलोकितः सन् चचार ससार येन भूः भूमिः गोपि अरक्षि यः इतः कंसाद्द्वेषमेव वृद्धि

हृदय सदायादवतः ॥ पाठव्यादुर्गम दायादवतः ॥ अरिसमूह दायादवत त्रिजगत्स्मागाः स्मरेण दाया
दवतः ॥ ५ ॥ योजनि नागोपीत स्वचार यो वल्लवाङ्गनागोपीतः ॥ भूर्येना गोपीतः कंसाद्द्वेषमेव नागो

पत्र २

चमेव न इतः किंतु आ गोपि अपराधमपि इतः प्राभुः मातुलः तस्य पराधः ॥ ५ ॥ यदिति । यदरिषु पराणतिषु मान
स्थितपः अभिमानवसतपः सन्मानसाय न्यं चरणो क्षिप्तमनः शकटस्य इत्यस्य तत् उच्चैः ठास नामेति प्रसि
द्धो यत्र ससन्मामा अभिनं घवंदमानसहिताः यद्वा नमनं नाममतां नामसन्नामः सन्नामेन सहिताः सस
न्नामाः भवदोपजने सुसानतनयः च उनः पठितसन्नामानः कथितशोभनाभिधानाः भवभाजः जन्मभा

र.रू.टी.
२

जाः नस्युः नभवेयुः ॥३॥ समिति • जनताजनानां समूहः यतः श्रीकृष्णादेवत्वात् शंभुमंसदा लभते प्रामोति च पुनः जवनत् भुवनं
दानवनाशं दनुजविनाश रूपं यशं सुखं लभते किंभूता जनता समनिंदा नवनाशमानमिंदा स्तुति किंभूतं जगत् अनवनाश
न विद्यते अवनाश पालनाशा यस्य तथा कथं यथा अलिकुलं भ्रमरसमूहः द्विरदात् गजात् दानं लभते किंभूतं अलिकुलं दा
नवनाशं मदैक भो जि ॥४॥ अस्तीति • चतुर्भिः कलापकम् ॥ अतः परं मंगलानंतरं अथ कारयितारमस्तौति चतुर्भिः सार्धैः

पद्दरीशुस न्भामान स्थितपोय भुजंमुदलस न्भामानः ॥ यत्र सस भामानस्युर्भवभाज अपशितस भामानः ॥
समगिंदा नवनाशा जनिता लिकुलं यथैव दानवनाशम् ॥ द्विरदाद्दानवनाशं जगबलं लभते यतः सदानव
नाशम् ॥५॥ अस्ति सदाजानीतेरामाख्योयोगतीः परा जानीते ॥ यस्य रराजानीतेर भानिजनः कुले

सरामाख्यः राजा अस्ति सः कः यः नीतेर्नयस्य परां उत्कृष्टां गतिं स्थितिं जानीते जानातिं यस्य कुले यस्यान्वये जनः
लोकः रराज शुशुभे किंभूतस्य यस्य अनीतेः न विद्यते ईतिर्बाधा यत्र सः अनीतिः तस्य अनीतेः किंभूते कु
ले धृता जानि भूसमुत्प न्भानि र न्भानिह्नतेः शास्ते ॥५॥ अस्तीति • यः नायरामः सेनाना वावाहिनी नौ कया अरि

राम
२

मकरणदी:शत्रुसमूहसरित: अतरत् ततार किंभूता: अरिमकरनदी: शरमयंबाणप्रचुरंवारिजलं धुनाना: प्रेर
यंत्य: य: व्यसनै: दुःखै: नोवारिन परिवृत: यद्भुवियस्य भूमौ वनंविपिनं अस्ती तिशेष: किंभूतं वनं नानावारिना
नानार्य: गजबंधनरज्जव: यस्मिन् तत् वारीतु गजबंधनीत्यमर: ॥६॥ अमीति: य: दायादायाविपुत्राया पित्र
एतस्मिं अपराधे सति क्षयप्रद: नाशप्रद: यदायाघट्याभात्ससतां आय: लाभ: य: अधिराजराज्ञा अधिष्ठितस्य

य:सेनानावारि: मकरनदी: शरमयंधुनानावारि: ॥ अतः नो नावारि व्यसनैर्यद्भुवि वनं च नानावा
रि॥६॥ अपियोदायादायक्षयप्रदो हसिसतां यदायादाय: ॥ करमादायादायश्रियोऽधिराधिराजम
सिदायादाय: ॥७॥ राजभ्य इत्यर्थ: करं दंड मादायादाय: गृहीत्वा गृहीत्वा श्रिय: लक्ष्म्या आदी:

समुद्र: अभूत किंभूतोय: असिगदायादा: असयखड्गा गदा असि गदा एव यादांसि यस्मिन्स: ॥७॥ प्र
तिदूरेति॰ येन आश्रिता धिष्ठिता भू: भूमि: त्रिदिवात्स्वर्गादितिहेतोरूपभेदेव स्व व्यभेदेन अभूत इति

१८

न॰दृ॰टी॰
२

शेषः किंभूता भूः अजातप्रजापते: अतिदूरा अत्यंतदूरवर्त्तिनी नः किंभूता भूः सराजादित्या राजादित्यो
राम आतातत्सहिताः यद्वा राज्ञां मध्ये ये आदित्यास्तैः सहवर्त्तमाना किंभूता अदिवा तु सराजादित्या तु
राजा चंद्रः आदित्यः सूर्यस्ताभ्यां सहिता तु किंभूते नयेन दित्या खंडनेन सयुक्ताः संयोगं प्रापिताः श
अतिदूराजादित्याश्रिता ॥८॥ भेदे वभूः सराजादित्या ॥ येन सराजा अदिवा तस्येपुल्के शत्रुरा
जादित्सा ॥८॥ खलसेना नावेद्यः स्वाहोध्वो भुवि वयस्य नी नावेद्यः ॥ स्निग्धजना नावेद्यः

दूरे प्रयतेः स्यसुकाव्यरचना नावेद्यः ॥८॥ शुराजः अशिश्रेसायेन तेन स्वस्ताव दूरलणेनिक
टे भूत्स्तु एता वा नेव भेदइति भावः ॥८॥ खलेति यः खलसेनाः शत्रुसेनाः न प्रवेन्नरक्षयेत् ॥ चपुनः स्वाहो
धौ स्वापराधसमुद्रे सति यस्य भुविभूमौ नानावेद्यः बहुविधयत्नवेदिकाः भवतीतिशेषः अथ अस्यसुकाव्यर
चना नावमनोहरकाव्य कल्पना नो कथये : प्रयतेप्रयत्नंकरोमि स्निग्धानो स्तराणिस्तदिदितस्यमहः किंभूतान्स्नि
ग्धजनान् प्रामजनान् आवेद्य आपृच्छ ॥८॥

दित्या ४

अथ कथाप्रारंभाय प्रबंधनायकं नलं वर्णयति ॥ अथेति ॥ अथानंतरं तेन नलेन निजराज्यं आत्माराज्यं मासौ सिश्च शि
क्षितिं भूतेन नलेन शत्रुराज्यं तेन शत्रूणां राजिः पंक्तिस्तस्याः अंतो नाशः यस्मात्तादृशेन येन इनः श्रिया सूर्यकाभिन्या
दिशः अराज्यं तेन अलंकृताः यस्य आज्यं ते संग्राममध्येन विहितिः न हानिः पराजयो न ॥१०॥ मूर्तिमिति ॥ यः नलः स

अथ निजराज्यं तेन मासौ सिनलेन शत्रुराज्यं तेन ॥ येनाराज्यं तेन श्रियादिशो यस्य विहितराज्यं तेन ॥१०॥

मूर्त्तिं मारसमानां योदधदायुस्सहस्रमारसमानाम् ॥ रुद्रकुमारसमानामजयद्द्विषतां च पं

क्तिमारसमा[illegible]नाम् ॥११॥ माना सह संवत्सराणां सहस्रं आयुः आर माप सहस्रायुर्जातः इ

त्यर्थः किंभूतो यः मारसमानां कामसदृशीं मूर्तिं आकृतिं दधत् च पुनः यः द्विषतां शत्रूणां पंक्तिं श्रेणीं अजय
त् अमारयत् किंभूतानां द्विषतां रुद्रकुमारसमानां स्कंदसदृशानां किंभूतां पंक्तिं आरसमानानां स्कंदनां आर
मते शब्दायते सा तादृशी ॥११॥ सेति ॥ सास्वनि यामाः तुरगशिक्षासहिताः विद्यामानयतः जानतः यतः यस्मा
त् अंगतत्राश्रयाः तासां विद्यानां आश्रयाः आश्रयभूताः उरुषाः श्रेष्ठाः उत्कृष्टाः नयस्य धीः नयतः नीतेः अधिकं

6

न॰ द॰ टी॰
४

यामा॥ अधिकः आयामः विस्तारो यस्याः सा किंभूतस्य यस्य शुभावपि द्यामानयतः कुर्वतः उत्पादयतः ॥१२॥ अ
र्हितेति॰ यः शरणं आगतानां शरणं प्राप्तानां अर्हितानामरीणां आयस्य द्रव्यस्य त्राता रक्षकः किंकृत्वा आयस्य यत्नं ब
हु कृत्वा यस्य पिता वीरसेननामा श्रुतः किंभूतस्य यस्य गतमानानामायस्य निरस्तनानाकपटस्य ॥ साध्वीति॰ सद्वि

साध्वनियामानयतः श्रेष्ठा विद्यास्तदाश्रयामानयतः ॥ अधिकां धामानयतः शुभावपि यस्य धीर्द

यामानयतः ॥१३॥ अर्हितानामायस्य त्राता यः शरणागामिनामायस्य ॥ गतना ॰ नामायस्य श्रु

तः पिता वीरसेनानामा यस्य ॥ब्रह्म॥ भव्यतनो दंतेन द्विषतां स यशांसि शोभनोदंतेन ॥ नी

तानोदंतेन क्षितिमभजन् अर्हितदंतिनो दंतेन ॥१४॥ यतां शत्रूणां अंतेन नाशेन भुवि भूतौ

यशांसि कीर्तिं अतनोत् विस्तारयामास किंभूतेन अंतेन शोभनोदंतेन मनोहरवृत्तांतेन तेन नलेन नोदं प्रेरणां

नीताः अर्हितदंतिनः रिपुगजाः दंतेन रदनेन क्षितिं भूमिमभजन् प्रापुः ॥१४॥ सविवेति॰ स नलः सचिवग

रामंत्रि वाचा पृथिवीं अगोपायत् अरक्षत् कथं निरस्तुरागोपायं निर्गतानुचरागो घमं यथा स्यात्तथा शत्रोः आ

राम
४

गः अपराधं अपायं नाशं नीत्वा प्रापयित्वा महत्तरापरमोत्कृष्टाः गोपाः भूपाः धंने मुः यशे मुः पूर्वं नलकृत मिताडन
ग्रामहरणादीन्यगणयित्वेति भावः ॥१४॥ यइति । यः अदंभी निर्दंभः मानी मानवान् आयात् शुभात् अधिकः
उत्कृष्टः यं एत्य प्राप्य रिपुः भीमान् दुर्गांगीणि आयादगच्छत् अथास्य स्वयंवरं वर्णयितुं दमयंती वर्णनमारभते अथा
नंतरं यत्त्रिजगति न्याया न्यायमार्गान्मान्या पूज्या सा कन्या वैदर्भी दमयंती भीमाद्भीमाभिधाद्राज्ञः वभूवाभूत् गवद्या

सचिवगिरा गोपायं नलः स पृथिवीं निरस्तरागो पायं । शत्रोरागोपायं नीत्वा नेष्ट महत्तरा गोपायम् ॥१५॥
यो दंभी मान्यायादधिकोऽथ रिपुर्यमेत्य भीमान्यायात् । वैदर्भी मान्याया त्रिजगति कन्या व
भूव भीमान्यात् ॥१६॥ महिततमारंभाभिर्दमयंती सहेतु मारमारंभाभिः । ददती मारंभा
भिर्ववृधे सोरुद्वयेसमारंभाभिः ॥१७॥ महितेति । सा दमयंती ववृधे वृद्धिमाप किंभूता महि

ततमारंभाभिः पूज्यतररूपमारंभाभिः उमा रमा रंभाभिः रूपा गौरी रमा लक्ष्मीः रंभा अप्सरसः ताभिः सदृक्स
माना पुनः किंभूता भाभिः कांतिभिः पूता इति शेषः मारं कामं ददती यत्कांति दर्शनात्कामिनः कामेवसमायु
कइत्यर्थः पुनः किंभूता सा उरुद्वये रंभाभिः कद

सेति॰ सा दमयंती नारीणां मध्ये रत्नं अजनि ताः नलः नारीणां नरस्य इमां नार्या स्तासां श्रियां न रसं वंधिनी नां शोभां निल
पनं स्यान मजनियस्य अरीणां शत्रुणां द्यावरं वरीणां रिक्तां मरुभुवं मरुभूमिमा पत्याप अवनं रक्षणं नमापकिं भू
ताद्वा अन भा अनाहारः॥१८॥ चक्रम इति॰ सा दमयंती राजन्य श्रेष्ठं नृपोत्कृष्टं तं नलं चकमे कामयामास अभि
लाषवती स नलः तां दमयंती चकमे स कः यः तेजसा हीयारा जन् भाजमानः यः जन्यः श्रियः संग्रामशोभाः अधिप्रा
सारत्नं नारीणां नलः श्रिया अजनि लपनं नारीणां॥ यस्याः नारीणां मरुभुवमापद्धवं नारीणां १८
सा२ चकमे राजन्य श्रेष्ठं तं तां स तेजसा राजन्यः॥ आत्तविशा राजन्य श्रियो धितयया जिताः स साराजन्यः १६
पा कि भूताः जन्यश्रियः आत्तविसारा भा मविस्तारा साका यास सारा स रूपाः जन्यैः योद्धनार्यः जिताः तिरस्कृताः
१६॥नेति॰ नलः इह उद्याने स्फुरं प्रकटं इति हे तो यानेना म्येन गति र्गमनं अतनो त अकरोत इतीति किं अनेन शो
भनोद्याने न रम्योपवनेन अद्य वर्तमान दिवसेनः अस्माकं स्मरजा कामोत्पन्ना आर्तिः पीडा न नोद्यानदूरीकर्तन्या
इति नलः किं तु नोद्येव किं भूतेन शोभनोद्यानेन इन प्रभा विहीनेन रविकिरणरहितेन शीतेनेत्यर्थः॥२०॥ तइति॰ स

न
वनं ५

·घाति·

ततः कांश्चित् अनिर्वचनीयान् पततः पक्षिणः अपश्यत् ददर्श अहं ते तिष्ठेयं किंभूतः सः अहितलं ताश्चतुर्हंसौ किं
भूतान् पततः हिताय समीहितकरणाय आपततः आगच्छतः ततः हेतोः सत्वेहं यथास्या तथा पततः कामसंताप
युक्तान् पक्षिणः आर्यध्यायत् यस्मात् अमी पक्षिणः अस्य तोषं संतोषमावहन्तु दधुः ॥२०॥ ...मिति स
नार्तिनैर्घ्यानेन प्रभाविहीनेन सोभन्तेघानेन ॥ स्मरजातोघानेन स्फुरत्मिति...
घानेन ॥२०॥ सोऽहितहंताय ततः कांश्चिद् पश्य हिताय हंतापततः ॥ सस्नेहं तापततः तान्यदसी
तोषमाचहंतापततः ॥२१॥ ततः सारसमानः स विहंगगणोऽब्रवीत् ससारसमानः ॥ गतहिंसार
समानस्तु हलभ्यो निष्क्रयः ससारसमानः ॥२२॥ विहंगगणः तरसा शीघ्रं तमब्रवीत् अवदत्
किंभूतः सः रसमानः शब्दायमानः पुनः किंभूतः ससारसमानः सारसाभिधपक्षिविशेषप्रमाणेन सहवर्तमा
नो यद्वा ससारसबलः समानः मानसहितश्च हे गतहिंसारसगतोऽहिंसारसो यस्मात् हादृश त्वं निर्गतजीववधप्र
संग ॥ नः अस्मान् मातुः मा व्यथय त्वया स्वासारसमानः आत्मबलतुल्यः निष्क्रयः मोक्ष्यविशेषः अस्मभ्यः
भ्यः प्राप्यः यथावलंभवत्कार्यं

न. दृ. टी.
६

९२ ५

तमिति. अंग हे नल त्वं रूपके त्वं गत्वा त्का मशरीराद्धिकः भैम्याः दमयंत्याः अंतिके निकटे नु नौ नः वयं त्वा लोस्तु मःसु
मःसति अंके उत्संगे त्वं तु क्रीडतु किंभूता सा आसक्ता त्वयि संलग्नचित्ता त्वं तत्सकाशके तन्निकटे गत्वा नलविक
सा॥२३॥ इतीति. हंसाः तस्याः रामायाः दमयंत्याः निकटं जग्मुः अगुः च पुनः इति वक्ष्यमाणं निजगदुः ऊचुः सा का
या मकृता मयदैत्यरचिता सारा श्रेष्ठा मायेव पुनः सा कायालिभिः सखीभिः अमायी साई अभिससार चचार किं
तं रूपके त्वं गत्वा दधिको भैम्यास्तु मोंतिके गत्वा॥ सा ते केत्वं गत्वा सकाम नल तत्सकाशके तं गत्वा॥ २३
इति हंसा रामाया निकटया मयकृते व सारा मायाः॥ जग्मुः सारा माया जगदुः आलिभिरभिससा
रामाया॥२४॥ श्रीशंकाशास्यस्य त्वं भैमि नलस्य शशिनिकाशास्यस्य॥ अरिखीकाशास्य

स्याः स्य यदि भार्या कुमारिकाशास्यस्य॥२५॥ भूता याः रामाया सा रामायाः सोपबन्धायाः॥
२५॥ श्रीति. हे भैमि दमयंति त्वं यदि अस्य नलस्य भार्या गृहणी स्याः भवेः तदा श्रीसंकाशा श्रीतुल्या असि भवसि
किंभूतस्य नलस्य शशिनिकाशास्यस्य चंद्रतुल्यमुखस्य पु. किंभू. अरिखीकाशास्यस्य शत्रुजनाशारदं नलस्य पु. किंभू. कु

राम

मेरितया पुनः किंभूः भैम्या स्मरेणकामेन नोदितया २

इतीति० भैम्यामुदारसंतोषेणनोवभासे इतिन किंतुवभासेभाषितं किंभूतया भैम्या हंसेनगणेन हंससंबंधिना । गणे न इति उक्तप्रकारेण उदितया कथितया पुनः किंभूतया रसेकामरागे नोदितया खंडितया पुनः तयासः गणः न लौकसेन स्थानाय अनोदिभेरितः ॥२५॥ नाइति० पुनतः वायस्यः श्रेण्यः पक्षिसंबंधिन्यः पंक्तयः अस्यनल

स्यसंनिधौ आयस्य इतिहंसेनोदितया गणेन भैम्यामुदारसेनोदितया ॥ आयासं कृत्वातांद

मयंतीवहुधाव्यनुव नवभासेनोदितया स्मरेणसपुनर्नलौकसेनोदितया ॥२६॥ न अस्तुवनं क्रूभू

नेसन्निधौ आयस्य ॥ तावहुधा वायस्यः श्रेण्यः पुनरस्यसंनिधावायस्य ॥ ताश्वनि आभस्यनिधौशे

वधौतुपुनः विबुधावा धावायस्यव्यनुवंस्तुलनायन विबुधावायस्य ॥२७॥ देवा अपियस्यतुल

नायशरावृष्यायनसंतोस्यर्थः अत्रवाशब्दोप्यर्थे ॥२८॥ इतीति० सनलः भैम्यामानितयाविनामानिर्लेविना अ

हे अहयत किंभूतया भैम्या इतिउक्तप्रकारेण बिनापक्षिणामानितया पूजितया च पुनः तया तस्यनामानि विवे

त्यशिक्ष्ये सुमनामेतिभावनायां किंभूतया स्वास्थ्यं चित्तस्थैर्यं अनितया अप्रामया ॥२९॥ अयेति० राजाभि

नै॰दु॰टी॰
८

ममसुतस्सानंदः सन् अस्यदमयंतीनाम्नः स्वसुतारत्नस्य कन्यारत्नस्यसादं कामखेदंदस्याः कुरी ध्रुवं स्वयंवरं अत
नुतविधिवत् विधानेनसारंभेयस्य भीमस्य जराजीव्यथावार्ई क्वोत्पन्नापीडा ततः शरीरात् पृथक् भिन्नावर्तते
तिद्वोयः असौ भीमः अतनुतः बहुतराजनातरं राजगुरुसभेकिं भूतस्य स्वसुतारत्नस्य ससमुद्रागस्यसाध्विपर्व

ना इतिसविनामानितयाजह्नेभेम्यानलो विमानितया॥ स्वास्थ्य भामाग्नितयाशिष्येचविविंसत
स्यनामानितया॥२२॥ अथससमुद्रागस्य स्मांतस्यालंकृतेः समुद्रागस्य॥ यौवनमुद्रागस्य
स्वसुतारत्नस्यसादस मुद्रागस्या॥२३॥ इत्थराजातनुतं स्वयंवरं विधिवदिंदिरा जातनुतः॥ यस्यज

ना रांतनुतः पृथग्व्यथासौजनाद्दराजातवतः॥ समुद्रागमं॥ तस्यस्मांतस्य भूमिवलयस्य अलंकृतेः अ
लंकारभूतस्य किंभू॰ स्वसुतारत्नस्य यौवनमुद्रागस्य तारुण्यमुद्रांमासस्य पुनः किं॰ स्वसुतारत्नस्य उद्रागस्य
अधिकप्रीतेः किंभूतः राजा दूरदराजातनुतः॥ अभ्यसमिति॰ अथानंतरं धरणि तलभुजां राज्ञां आलिः पं
क्तिः हासेन हास्येनतं स्वयंवरं आपमा मवती किंभू॰ आलिः ससेनापालिः ससैन्यप्रांताएषु राजसु लग्नपुष्प रम

१३

नभ्रपालिः   ५२   ६

मनूवभासेनभ्रुभ्रुभे किंतुनवभासे अभ्रशिरस्त्राणेनार्थीवुगमः किंभूता स्मकृता पालिः अपगता अलयो यस्यां सा
अपालिः नापालिः सभ्रमरा इत्यर्थः ऐकैकयुथैः शिरसि मूर्ध्नि शास्त्रकृरसेन अपालिपालिता ॥ नवभासे इति न किं
तुनवभासे इत्यत्र नकारद्वयस्यापि संबंध निषेधार्थेन काकारैरा सवर्णे दीर्घः करणादयुत्र्योप्यापालिरिति पदच्छेदे सरवा
र्थः ॥५॥ नाक्षिति तेषां स्वर्गसतां देवानां सेनाराजिः सैन्यपंक्तिः तां गां विवाहभूमिं आयासेन अविलंबिता गमनप्र

तंहासेनापालिर्धरित्री तलभुजां मुदा ससेनापालिः ॥ नवभासेनापालिः स्रगेयुथैः शिरसिसार

विबुध३ सेनापालिः ॥५५॥ तां गां सेनाराजिः स्वर्गसहायैः सदारसेनाराजिः ॥ आयासेनाऽऽराऽऽजिक्ष

यितरिपो चलतिसेनाराजिः ॥५६॥ वासेन आरप्राप्तकस्मिन्सति विबुधसेनाराजिइंद्रेच

ति
र्ऽसति आगच्छतिसति किंभूते तस्मिन् आजिक्षयितरिपो आजौ क्षयितरिपः बोयेन तस्मिन् संग्रामन्यासितो
रोतेषां केषां यैः सदारसेन रागेणाराजि अशोभि ॥५६॥ बोधेति नले नउत्सवः स्वयंवरमहोत्सवः प्राणि प्रा
किंभूतेन नले नशेषपरमहस्तेन शेषवत् परमो हस्तो यस्य तेन शेष नागो तस्य भुजेन किंभूतः उत्सवः

न॰द॰टी॰ ८

परमहस्तेन: परेषां महांसि परमहांसि चोरयतीति अन्यो त्सवचौरं तेन नलेन तत्परं परमोत्कृष्टं अहः दिवसं वभौ केन
वरविलेवस्यूयें लेवकं किंभूतेनो भयेन स्फुरितपरमहस्तेन स्फारिता परमहस्ता उत्कृष्टतेज त्स्वं यस्य स: तेन ॥ [illegible] ॥
[illegible] नलीनल संवंधी कांतिकान् राज्ञः नृपान् विवुधान् देवान् देवांश्च नाहसन् [illegible] अपितु स
शेषपरमेहस्तेन प्रापितं त्सवः परमहस्तेन ॥ स्फुरितपरमहस्तेन प्रवभौ रविलेव तत्परमहस्तेन ३३
स्मितलसन्नालीकान् हसेषु मुखेंदुतुलितं सन्नालीकान् ॥ राज्ञः सन्नालीकान् कांतिर्विवुधांश्च नाहसन्नाली
कान् ॥ ३४ ॥ अजनि जलापास्यतं स्वयशोनिजकं महः किलापास्यतं ॥ शत्रुकलापास्यतं प्रेक्ष्य नलेंदु
रततिः कलापास्यं तेम् ॥ ३५ ॥ [illegible] र्वान् किंभूतान् मुखेंदुतुलितसन्नालीकान् मुखेंदुना तुलिता नि
संती नालीकानि पद्मानि येस्तान् आननचंद्रः निष्प्रभीकृतकमलान् किंभूतान् राज्ञः सन्नालीकान् सन्नंगतं अली
कं येषां तान् त्यक्तकपटान् नालीकशरपद्मयोरिति हलायुधः ॥ ३४ ॥ अजनीति सुरततिः देवपंक्तिः तेन नलं
प्रेक्ष्य जडा अस्फुरितचित्तवृत्तिः अजनि जाता नैयोरैक्यं किंभूतं तं स्वयशः निजकीर्ति पास्यंतं पालयंतं उनः

राम
८

किंभूतं अग्निजं परकीयं महः तेजः अपास्यं तं निरस्यं, तं कं इति प्रसिद्धो पुनः किंभूः शात्रुकलापास्यं तं रिपुसमू
हकरवालेनाग्रं पुरः किं कलापास्यं चन्द्राननं ॥३४॥ स्वरिति शक्रः इन्द्रः तं नलं अमो चे अब्रवीत् तं कं यत् स्वर्निलयानां तानि
देवसमूहः अनलंकृतमपि अलंकाररहितमपि यं श्रिया जेतुं निप्रभं कर्तुं मम लोः असमर्था नामेति प्रसिद्धो किंभूतं
नलं अजेयानां जेतुमशक्यानां अरिचापानां शत्रु... समूहानामलनमग्नितुल्यमित्यर्थः ॥३५॥ वदेति हे नल त्वं नः

स्वर्निलयानामनलंकृतमपि जेतुं तनिः श्रिया वामनलम् ॥ यमजेयानामनलं प्रोचे शक्रस्तमरिचापा
नामनलं ॥३६॥ वद का मायासन्नस्त्वं भैम्येयद्गुणाः समायासन्न ॥ अहन्तमायासन्नं त्वां दस्यन्नतुज
नाः स्वमायासन्नम् ॥३७॥

अस्माकं का मायासं कामपरिश्रमं भैम्ये वद कथय यद्गुणाः यस्याः
गुणाः रामायाः शं त्वयेन आसन्नवभूव देश्चेष्ठतमनलं त्वं तस्याः आसन्नं निकटं अयगच्छ जनः लोकः स्वमायास
न्नं निकटपराद्धं त्वां पुनः न दृष्टा न दृश्यति ॥३७॥ इतीति सनलः हारमवेके इन्द्रे इति सरवेसशा देवताइस
ति केमस्तके हास्तमुकुलं हस्तकुड्मलं न्यस्य स्थापयित्वा अहास्त जगाम किंभूतः सः अविवेके हास्तः अज्ञा

न. टृ. टी.
८

ग्रहेति स ति १

निरस्तः

नचेष्टारहितैः तेभ पार्थिवे तस्मिन्नलेतां स्त्रीं दमयंती अयतिमतिं काईहा चेष्टा आस्त अभूत् तांसएवजानी तदित्यर्थः ॥ रूच ॥ हरिरिति हे भैमि अहं हरिपवमानयमानाइन्द्रवायुवैवस्वतानां नलः नगभिधः दूतोस्मि

इति शरवेकेहास्तं न्यस्य समुकुलं सुरप्रवेके हास्त नामविवेकेईस्तः अयतिस्त्रीतमपार्थि वेकेहास्तः ॥ रूच ॥ हरिपवमानयमानां दूतोस्मि नः नोमहारमानयमानान् भवंतीमानो न्भैमि सुरान् विधिमहस्तिमानयमानानां ॥ रूच ॥ श्रीभुजंगभूषणाचरणकमलाभ्यां नमः

दूतोभवामि इमान् सुरान् मरुउत्सवं प्रति अयमानान् आंगच्छमानान् विद्धि जानीहि किंभूतान् सुरान् महारमानान् अति लक्ष्मीकान् पुनः किंभूतान् सुरान् अयमानान् श्रेयोमानान् उ. किंभू. भवंतीतिं

राम
८

17

तुः यद्गति · हे अप्सरसा तुल्ये देही प्रभवः देहीनां प्रभवः ईश्वराः देवाः हीति निश्चयेन स्मरप्रसरसादे काम प्रवर्तनं तुः खेम
ग्नावडितासा त्वं तान् देवान् अभिसरजप्रसरं च पुनः स्वजमानोंच देहि सरसा न्नानारसहितान्नाकात् स्वर्गात् सुखं च सुख
मपि एहि लभस्व ॥४॥ इतीति · मादयंती सुरलोकाद् देवलोकात् समूलादिरंसां क्रीडनेच्छां न आरमापवत इति खेदं कि

तुः पेसरसादेहि । प्रभवो मग्नास्मरप्रसरसादेहि ॥ तानभिसरसादेहि लज्जं च नाकात्सुखं च सरसादेहि
इति कृतसामारवत स्मुरलोकात्मनुखेनसामारवतः ॥ नरिरंसामारवत स्थलादिवनलोलकमानसामारवतः ४१

८७

नतान् सुरलोकात् तनुखेन नलक्षारादृश्युक्ते प्रकारेण कृत सामारवतः उत्कृष्टीनवबंधनात् पुनः किंभूतः तन्मु
खेमारवतः कामयुक्तात् किं तासां नलोत्कमानसानलोकं ठितं चित्ताक स्मादिवमारवतः स्थलादिवमरुप्रदे
शादिशमरोइदं रवं तस्मात् यथा जनः मरुप्रदेशाद्रिरंसां न प्राप्नोति समारयेति पाठे कृतसामारयतः सामनिमा
मानवचनोपन्यासे आरयः वेगो येन तस्मा मारवतः इत्येकार्थौ यतः नलोलकमानसा इत्येवं योजनिका मा

न.ह.टी.
१० ५२

रयतः स्थलादितियावन्नात्मकात्स्थलादित्यर्थः अन्यत्समानं ॥५१॥ सेति सा दमयन्ती विरसजनुःशुभे साकाया
औतयादीर्घकादर्शोदस्यात्तन्नलं वीक्ष्य स्मरातुरा कामातुरा अजायत अभवत् पुनः तया दमयन्त्या निषधरा
जायनलाय अस्यैवं वरे सुमतावतिः इत्यजायतया अभ भूतया अभाषि अवादि ॥५१॥ तस्येति नले

सा विरराजायतया वीक्ष्य दृशा तं स्मरातुरा जायतया ॥ पतिरराजायतयार्थ्युमहार्थभाषि निषधराजाय
तया ॥५२॥ तस्यादेवाघस्य मनम्यक नलेन धीः यदेवाघस्य ॥ सतिना देवाघस्य स्वयं प्रियायाः पदं सुदेवा

ब

नप्रियायाः बदद निजभावेनाधिकायाः तस्याः धीर्बुद्धिः अस्य देवस्य इन्द्रस्य पदे चरणे प्रणाम्यन्ती अवादि क
थिता कस्मिन्सति वाघस्य देवदुन्दुभेर्नादे शब्दे सति नलागमनं दूराद्दृष्ट्वा देवा दुन्दुभिमवादयन् नलेनापि दे
वेन्द्रः तत्प्रतीत्यधियं श्रुत्वा नेत्रे भो भीडितो माभूदिति तस्मिन्निव समये भावीत्यर्थः किंभूतस्य देवाघस्य नम
स्कुर्वाणीयस्य किंभूता धीः स्वयमात्मनः मुदे संतोषाय पदं स्थानं ॥५३॥ अथेति अथानन्तरं अयं नृ

राम
१०

नृपतिगणाः स्वयंवरागतनृपसमूहः तरसा वेगेन रंगे स्वयंवरमंडपे पदानुसारं पदरचनानुकूलं गेयं गानम्
मकृतवकारमत्यस्मादियं दमयंती अक्षितुलितसारंगा नेत्रसमीकृतकुरंगा यथा गानेन मोहिताः कुरंग्यः
अमिसर्तुः वशीभामुवंति तथेयमतिकुरंगाक्षी गानमोहिता कदाचिदस्मान् भजतः इति भावः किं भूते रंगे चच

अथ नरसारंगेषु नृपतिगणो कृतपदानुसारं गेयम्॥ चंचलसारंगे यमदमयंती बाक्षितुलितसारंगेयं ४४
वधुरवनामान्येषु मजान् नृपेषु उर्थं निवेदनामान्येषु स्तुतेर्नामान्येषु मकीर्त्यमानेषु शोभननामान्येषु ४५

नसारंगे चपलभ्रमरेषु व्यक्तामसो गंधाकृष्टा भ्रमरास्तत्रागता इत्यर्थः सारंगश्चातके भृंगे कुरंगे च मतंगजे
दत्तमरः॥४४॥ वधुरिति· अथ शोभना दमयंती सूतैः राजकुलपरंपराविद्भिर्नरैः नामनिवेदमकीर्त्यमानेष्वन्ये
षु अपरेषु मान्येषु पूज्येषु नृपेषु राजसु मकीर्त्यमानेषु उच्यमानेषु सत्सु अमुं भास्मिन् स्वयंवरे तान् कृतिचित्

ति

न. द. टी.
११

अविकृतेनासत्यागाः स्फुरतु नलोप
विदर्भ ३

तृषान् किंयंतः नरान् प्रैक्षत तद्दर्शनामेति प्रसिद्धोतान् कान् अजाः नगरवासिनीः येषु येषु अवनामान् प्रणतीः व्यधुः
चक्रुः किंभूः पुरुषान् अलनसमानान् निरालस्यमानान् पुनः किंभूः लसमानान् शोभमानान् इति न किंतु शो
भमानान् पुनः किंभूः अनलसमानान् अग्नितुल्यान् तेषां मध्ये भेदज्ञानमपि नाभूत् ॥७६॥ कचीति · मघहं अ
सत्या अनृताः गाः वाचन वाक्मिन् कथयामि तदा नलः स्फुरतु प्रकटीभवतु किंभूतः नलैः कृतविकृतेनासत्यागाः
त्यागेन नलसमानानां अनलसमानानां कृभकतिचित्तु सभ्यान् प्रैक्षत नलसमानान् अनलसमाना
न भूत् तेषां भेदः ॥७६॥ युग्मं ॥ उपहं असत्या अनृताः गाः वाचन वाक्मिन् नासत्यागाः अधिदीना
सत्यागा न्यायपुतेनैव वर्त्मना सत्यागा ॥७७॥ यदि वाभान्यस्य स्थितास्मिन् नल एव नरविभावन्यस्य दे
वसभावन्यस्य द्विषस्य वपुषो भवे द्विभावन्यस्य ॥७८॥ ती सिकृता श्विनीकुमारापराधः वपुनः स
तीदमयंतीदीनापि दुःखितापि न्यायपुतेनैव वर्त्मनान्या पुक्तमार्गेनैव आगात् आजगाम किंभूता सा सत्यागा
उदारचित्तेत्यर्थः ॥७७॥ यदि वेति · अहं नरविभौ पुरुषश्रेष्ठे नले एव भावं चित्ताभिप्रायं न्यस्य स्थापयितास्थि
तास्मि वर्तमाना भवामि देवसभावन्य देवसमैव वनंतथभवस्य द्विषस्यैव तस्य वपुषः शरीरस्य विभावधेन कालिः

रा०

राम
११

कृतेनभावाविहितचित्ताभिप्राया अर्थन्नलेद् इत्यर्थः पुनः किंभूः सुवासाः शोभनां वरा पुनः किंभूता वनिता ४
अस्य अन्यस्य भूलोकोत्पन्नस्य द्विपस्य अवनीश्रीणनीयदिवाकृता चिह्नपभवेत् तदा ममापि भावः अन्यस्मिन् भवेत् एतद्
यमव्यसंभावितमित्यर्थः ॥४७॥ कृतेति॰ असौ वनिता दमयंती इति वैलक्षण्येन सुरान्देवान् स्वपतिं वा नलमपि ऐक्षत
तदद्दर्शं ज्ञातवतीत्यर्थः तदेव वैलक्षण्यं कथयति किंभूतान् सुरान् भुवं अवनिं अनितान् अप्राप्तान् किंभूतं स्वपतिं सा
वनिता चिह्नं संभूमितालक्ष्माणं किंभूता वनिता धार्मिष्ठे लोके ध्रुवा निश्चला पुनः किंभूः अवनं रक्षणे पायं इता अव
कृतभावा वनिता नितिभुवमैक्षत सुरान्सुवासा वनिता स्वपतिं वा सा वनिता चिह्नं धार्मिकजने ध्रुवा सा वनि
ता ॥४८॥ स्वरिरंसा देवाल्याकुलयादृश्यार्थिताऽपिसादेवाल्या वपुष्मसादेवाल्याद्वृणतनलमुपस्थितं
निता अवनितया रसिकया सहव रसादेवाल्या ॥५०॥ र्तमाना ॥४९॥ स्वेति॰ सा दमयंती रसा देवा
गादेव अल्पा सख्या तं नलं अद्वृणोत् वृतवती कस्मिन् सति स्वरिरंसा देधूलिक्रीडना देनिजक्रीडने छा प्रदेव पुष्टिश
तिरे स सादेरमरशारसाघमाने सति किंभूता सा अवाल्या न विद्यते वाल्यं यस्याः सा पुनः किंभूता सादेवाल्या सुरश्रेष्ठया
आकुलया अस्मान् अंगीकरिष्यति न वेति व्याकुलया दृश्या दृशा वाल्यात् जन्यात् प्रार्थिता ऽपि प्रार्थिताऽपि कथंभूः तं उ

·१७·

वपुष्मतां निकटे वर्तमाना ॥५०॥ कोमलतनोः

श्र२

न॰ द॰ टी॰
९२

स्वछेति॰ तयासोमाननया चंद्राननया प्रवृत्तः प्रतिसेनांगीकृतः सः नलः विभुगुणेन राजलक्षणेन बभौ रराज किंभू
तो नलः स्वछहंसः निर्मलहंसः सः कः यमाननया मान्यतया रूढस्मरः शिवतुल्यः साकाया स्वतेजसा उमानइति
न किंतु उमैव किंभूता अमाननया अमानः परिमितः नयः नीतिमार्गो यस्याः सा ॥५१॥ मदेति॰ अथ सुरवृषभाः
स्वछहंसो माननया [illegible] ः रूढस्मरोपः स्वतेजसोमाननया प्रवृत्तः सोमाननया नलो भवौ विभुगुणेण
न सोमाननया ॥५१॥ मददंभावरमस्याज्ञात्वाथ मनोगुरुप्रभो वमस्य सुरवृषभावरमस्य प्रदिश्य
सुरश्रेष्ठाः इन्द्रादयः वर जग्मुर्गतप्रभावरमस्य ॥५२॥ शिव मभीष्टं प्रदिश्य हृत्वा जग्मुः यद्वा:
किं कृत्वा अस्य नलस्य मनं चित्तं ज्ञात्वा विज्ञाय किंभूतं मनः अरमत्यर्थेन मददंभौ अस्य क्षिपत् किंभूतस्यास्य
गुरुप्रभावरमस्य अधिकप्रतापसंयुतेः पु॰ किंभू॰ वरमस्यवरा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य किंभूताः सुरवृषभाः
गतप्रभाः हृतकांतयः ॥५२॥ गुर्विति॰ एवं नलः प्रियया अमा सार्द्धं स्वपुरं स्वनगरीं आप प्राप यत्र यस्या
पुर्यां तं नलं क्षमाय परमाया भूः समुत्पन्ना परमशोभाः अगुः प्रापुः क्षमापरमिति भिन्नपदं वा शांतिपरमित्यर्थः ॥

२५

राम
९२

किंभूतो नलः गुरुमहिमा बहुमाहात्म्यः पुनः किंभूः नलः परमायायास्तंभो अनल्पकपटनिरसनः किंभूतं स्वपु
रं परमाया उत्कृष्टायाः मायायाः लक्ष्म्याः वसतिं निवासस्थानं ॥५४॥ शशिनेति जनता जनसमूहः शशिनाच
न्द्रेण समः तुल्यः हासो यस्य तत् शशिनासमहासं तादृशं च तत् नगरं च तस्मिन्मुदं प्रीतिं समहास्तप्राप ॥ अ

गुरुमहिमा परमायास्तंभो नल एयवसीत्तमापरमोयाः । प्रियया प्रापरमायाः स्वपुरम

गुर्यन्तं समापरमायाः ॥५५॥ शशिभासमहासमहानगरे जनता समहासमहास्त मुदम्

अतिभासुरयासुरयाव्यहरद्युतनोत्सुरयासुरयागमपि ॥५६॥ ॥इति श्रीमहाकाव्ये कवि

श्रीकालिदासविरचिते नलोदये प्रथम आश्वासः ॥१॥ शिवाय ॥ ॥श्रीशिवायै नमो नमः

तिभासुरया अतिदीप्तया सुरया मदिरयापि व्यहरत् विलासं सद्रूपागमपि देवनि [illegible] सादिकमपि वि
तनोत् विस्तारयामास किंभूता जनता समहासा स्ववापुनः किंभूता जनता सुरया परमवेगा सुका ॥
५६॥ ॥इति श्रीमदात्रेयगोविंदभट्टविरचितायां नलोदयदीपिकायां प्रथम आश्वासः ॥१॥ ॥रामचन्द्र

नै॰ टी॰
१९

अथेदानीं द्वितीयमाश्वासमारभ्यते ॥ अथेति । अथानंतरं तेन नलेन भ्रमनगरे मंदिरे हर्म्ये रतिः विश्रामः मापि अनुभ-
वि किंभूतेन नलेन एकांतेन तीव्रेण तीव्रैकांतनितांतानि नित्यमरः पुनः किंभूः कांतेन मनोहरेण पुनः किंभूते । नाम्ना प्रसिद्धा
मेकोमुख्यां दमयंती प्राप्तवता लब्धवता पुः किंभू॰ रिपुमहस्य अतिरेकात् नेतन्नाम्रुच गर्वाधिक्यनाशकेन ॥ अथ भावि

अथ रतिरेकांतेन प्राप नलेन भ्रमंदिरे कांतेन तां पुनरेकां तेन प्राप्तवता रिपुमदातिरेकांतेन ॥ १
वभौ ससारस्सागरस्य कामसारसाईधीः मधुः ससारसारवसमा ससारसार्णवः ॥ २

ति । सारसागरः वल्लसमुद्रः स नलः बभौ बभासे रसाईधीः कामरस द्रवीभूतप्रज्ञा सा दमयंती यस्य कामस्य प्रभेतदातस्मि
न् समये मधुर्वसंतः भर्तुः ससार प्रादुर्भूव किंभूतो मधुः ससारसारवः सारसैः सहितः पु॰ किंभू॰ मधुसार्णवः अ
र्णवकुसुमैः सहितः ॥ २ ॥ सस्मितिः दिनभर्तुः सूर्यस्य करेण किरणेन नवनीसमुद्धितव्यकाशायत किंभूतां न
नलिनी आसालिनां उदयाशयाराज्यचंद्रकरस्पर्शे भयात् निलीयस्थितां किंभूतेन करेण शालीनां प्रसा

रा॰म
९३

सारसकाकुरवान् २
सं
शालीनामिव

नांकणिशाग्रहरुचिजितामंजर्यग्रकांतिजिताका मिवत्वग्जितानामिव अथानंतरं अलीनां भ्रमराणां आशा
मकरंदाशा समुत्थिता ० त्वन्नाः ॥ शाकुरवायेति कः भूः सारसाभिधयपक्षिविशेषप्रीतिगद्गदशब्दान् अवा
पत्नेभेव पुनः कुरवाख्यनगोपि बाणवृक्षोपि तथा कुरवान् तादृशान् तादृशान् कुरवान् कंजलं अलंकृतवत् भ
षितवत् कमलं सरोजं कं पुमांसं विलोभयितुं मोहयितुं नालं न समर्थं किंभूतं कं गतपंकमलत्व निर्गतशाद्म
समुद्धिता शालीनां करेण कणिशाग्रहरुचिजिता शालीनाम् हिनमर्ता शालीनामिव नलिनी
मथसमुत्थिता शालीनाम् ॥ ३ ॥ कुरवाय च सारसकाकुरवान् कुरवाख्यनगोपि तथा कुरवान् गतपं
कमलंकमलंकृतवन्न विलोभयितुं कमलं कमलं ॥ ४ ॥ ङ्किन्यं ॥ ४ ॥ चतुरिति रविमहोमि
सूर्यगभस्तयः गुरुतमहिमानीतः गरिष्ठहिमसमूहतः इतस्ततः यत्र कुत्रापि अगुः बभ्रमुः किंभूता निर
विमहोमि अति महिमानि शीतनिराकरणाः होकानां श्लाघ्यमाहात्म्यानि स्मरेण कामेन मानो नलः परि
तः सर्वतः सराख्य आहिवाणाभिधमाशी विशेआनीतः प्रापितः किंभूतो मानी महिसोत्सवभवनेहर्म्ये

इतः प्रश्नः ॥५॥ स्मरेति । तच्चंपकमुकुलं चंपकस्येव दुकुसिकुसुमं स्मरसूचितया कामलोहसंज्ञाकात्वेनश्च भवनं बभूव किंभूतायां स्मरसूचितया जगतिः विश्वपस्य क्षतिसूचितयाक्षतिषु मारणे सुहृदुचितया यथा योग्य येत्यर्थः तत् किं यत् तया [ ] व्यथया अ सूचि सूचिततयाकया यया वियुगं पतिको विरहितजाया पती नि अगुरतिमहिमानीतस्ततो रविमहासिगुरुतमहिमानीतः भवनं महिमानीतः स्मरेण परितः शराव्यमहिमानीतः ॥५॥ स्मरसूचितया जगतः क्षतिसूचितया भववाह्निचंपकमुकुलम् तदसूचि तया व्यथया निरसूचितया यया वियुगं पतिको ॥६॥ विरलोच्चपलाशस्य प्रचुरं पुष्पं बभूव चपलाश स्य । स्मरनीचपलाशस्य प्रास्याध्वगपिसितचाह चपलाशस्य ॥७॥ स्मसूतिः मरणे भवतइ तिशेषः किंभूतया यया चितया चितातुल्यया व्याप्ययेति वा ॥६॥ विरलेति । चपुनः पलाशस्य किंशुकस्य प्रचुरमधिकतरं पुष्पं बभूव जातं किंभू॰ पलाशस्य विरलोच्चपलाशस्य छिन्नो भतपत्रस्य किंभू॰ पुष्पं स्मरनी चपलाशस्य कामं धमराक्षसस्य प्रास्याध्वगपिसि तचारुभोज्यपथिकमांसवन्मनोहरं किंभूतस्य स्मरनी चपलाशस्य चपलाशस्य चलाकाक्षस्य यद्वा प्रा श्याध्वगेसे कपदमापघसमाप्तिप्राप्यध्वगपिशितेचारुम

ऋतावि ति· ऋतौ वसंते निशाह्वयाः रात्रिसंज्ञकाः इभाः गजाः बभुः रेजुः किंभूताः इभाः विशिष्टप्रभाः युक्ताः
किंभूताः इभाः हारदारदाः मल्लीकल्पीप्रहारश्री व्यभिचारिण्यस्तूपं तिमनुवर्तते अथवा अहाराणां प्रियाः रहि
तानां हारदाविष्ठतु·याद इत्यर्थः हारदो वत्सनाभश्चेत्यमरः पुनः किंभू· निशाह्वयाः इभाः रदाविरहिजनखंड
काः किंभूते ऋतौ विभाविभौ द्युतिप्रभौ च पुनः तेषु निशाह्वयः गजेषु सत्सु तेः नक्षत्राधिपते: चंद्रमसः के

बभुः१ ऋतौ मधुर्निशाह्वयाविभाविभाविभाविभाः ॥ कला श्वलेषु सत्सु तेरदारदारदारदाः ॥ ६६
ललनाशोकालिप्रदेन येनात्ममहविनाशोकालि ॥ कामेनाशोकालिस्वमहुकृतिभिः सक्षिस्व
·गाः रताः कलास्वरूपादंताः रे ॥ ॥नाशोकालिगा॥ ॥ जुः सन्नक्षत्रंचतारकाः इति हलायुधः ॥

येन ८ इहेति· इह वसंततौ येन पुंसा आत्ममहविनाशः निजोत्सवभंगः अकालि अकारि किंभूतेन ललनाशोकालि
प्रदेन कामिनीशोकसमूहदायिना कामेन स्मरेण स पुमान् दिक्षु काष्ठासु असो कालि स्वनहुकृतिभि अशोकवृक्ष
भिः ९ स्थितैर्भ्रमरावहुंकारैः अकालि असंबंधि वद्ध इत्यर्थः कलबंधनागीकारयोः रित्यस्य धातोः प्रयोगः किंभूतः स·
कांतिपरंपराः बभुः अथवा तेषु चंद्रमसः कलाः

न·टै·टी·
९५

स्मरस्येति· रसा पृथ्वी स्मरस्य कामस्य युद्धरंगतां संग्रामोत्सवतामापर प्राप किंभूता रसा सारसा
रसा उत्कृष्टपक्षिविशेषा तेन कामेन ते वियोगिनः विरहिणः जिताः पराजिताः किंभूतेन तेन स
स्मरस्य युद्धरंगतां रसा सारसा सारसा रसा जिता वियोगिनः समुन्नतेन तेन तेन तेन ते १० मनामधु
नानाश्रयति मृतिं को विनांगनां मधुनाना इति ललनामधुना नाविधमधयत्किल तदर्थेना
मुन्नतेन समुन्नता उत्कृष्टा मधुनानागण्णाशिव इनताईश्वरतायस्य तेन ॥१०॥ मनेति· मधु
नावसतेन नृन्नममाः प्रेरितः चित्तः कः पुमान् अधुना अस्मिन्नवसरे अंगनां विना कामिनीं विना मृतिं म
रणं न आश्रयति नांगीकरोति इति हेतोः ललना विनाशिनी नानाविधमनेकप्रकारकं मधुमद्यं अधयत् अपिबत् किं वे
निश्चितं· ति प्रसिद्धौ किंभूता ललना तदर्थनां नायकप्रार्थनां अधुना नाअतिरस्कुर्वती कामिनः क्षणमात्रमप्यस्मिन्

नी३

पिक इति॰ कोपि पिकोपिकश्चित्कोकिलोपि तां वियोगिनीः विरहिनीः अभर्त्सयत् [illegible] अव्ययत् किं
भूतः पिकः कोपिकः कोपः क्रोधोऽस्यास्तीति कोपि स एव कोपिकः स्वार्थे कप्रत्ययः पुनः किंभूः तानितानिता

दृशानि वचांसि	पिकोपिकोपिकोपिको वियोगिनीरभर्त्सयत् ॥ वचांसि भंगमालपन्नि	वचनानि आल
पन् वदन् किंभू	तानितानितानितानिताः ॥१४॥ श्रीरपिकलापेन प्रबुद्धमाम्रावलिषु	तानि वचांसि भं
गं रचनाविशेषं इ	पिकलापेन ॥ न कलापि कलापेन प्रवर्तनमकारि वागपि	तानि र्थमानि ॥१४॥
श्रीरिति॰ कलापे	कलापेन ॥१५॥ श्रीसीताराम भ्यां नमोनमः ॥ शिवाय नमः ॥ श्री	नवंदेण श्रीः शो

न२ भाः आपि आम्रा आम्रावलिषु नूतपंक्तिषु पिकलापेन कोकिलशब्देन प्रबुद्धं कलापि कलापेन मयूरसमूहे
न प्रवर्तनं नृत्यं नाकारि न कृतं कला अव्यक्त मधुरा वाग पिन आपन भाषा ॥१५॥ सहकारेति॰ सहकार वृतेन

गीरपि१

न॰ टी॰
१६

तस्या से समये वसंतसौरहनस्य विरहस्य के अ सहकाः न अ सह नसीलाः न अ पि सर्वेकारमण्यपिनायकांतेः सहपदं
वाक्यं सस्मार स्मृतवती किंभूतं पदं उपरि सहकारं अग्रभागे हवर्णयुक्तं पुनः किंभूः पुरः पूर्वभागे सक लवर्णं ककारलं
सहकारवृते समये सहकाः रहनस्य केन सस्मार पदम् ॥ सहकारमुपरि कांतैः सहकारमणीपुरः सकलवर्णमपि ॥१४॥
अधिगतकामधुरागाद्गमे संभ्रमरपटलिका मधुरागात् ॥ पीलोका मधुरागाद्द्रुतमक्रमतः श्रियो धिकामधुरागात् ॥१५॥
काराभ्यां सहितं कलहपदमित्यर्थः ॥१४॥ अधीति॰ भ्रमरपटलिका मधुरपंक्तिरगात् दक्षाद्गंवृक्षांतरमेसरागाद्दृशा
मधुपुष्परसं पीला उत्का उन्नतमस्तका सती मधुराः माधुर्ययुक्ताः गाः वाचः द्रुतः शीघ्रं अक्रांत अकरोत् किंभूता

राम
१६

भ्रमरपाटलिका अधिगतका मधुराप्राप्तकामभारा मधूर्वसंतः ततः भ्रमरारावाद्दधिका उत्कृष्टाः श्रियः शोभा अगात् प्राप
१४॥ नेति खलु निश्चितं सकामिजनः विषयिजनः वसंतनभः मधुसमयसंबंधि रवं समीक्ष्य प्रेक्षमानसमानसमा
नसमागमं न आपन प्रापमानसे मानः मानसमानः मानसमानश्चासौ समानसमागमश्च तं मानरहितकांतासं
गममापेत्यर्थः किंभूतं वसंतनभः अरभ्रमद्भ्रमद्भ्रमरच्छलतः बहुगर्वभ्रमणपदद्विरेफकपटतः भ्रमद्भ्र

नसमानसमानसमानसमागममापसमीक्ष्य वसंतनभः॥ भ्रमद्भ्रमद्भ्रमद्भ्रमद्भ्रमरच्छलतः ख
लु कामिजनः॥१६॥ गतमत्र च येन गृहात् समुत्तरतां तरतां तरतां तरम्॥ परएव विकार इयाय बृहत्त
मसं तमसं तमसं तमसन्॥१७॥ मद्वारिदं अरभ्रं बहुलं बहु दस्समरः अभ्रं मेघो वारिवाह इति च॥१६॥
गतमिति च पुनः येन पुंसा अत्र वसंतसमये गृहात् गतं निर्गतं असतं असंतमविवेकिनं तं पर एव उत्कृष्ट एव विका
रः विकृति विशेषः इयाय प्राप किंभूतेन येन अतांतरतां स्वल्प समुत्तरतां तरतां असमुत्तरतां अप्राप्नुवता किंभूतं तं अं
तः मध्ये बृहत्तमसं तमसं असंतां ज्ञानांधकारं किंभूतः विकारः असनं क्षिपन्॥१७॥ ॥श्रीराम॥शिव॥

न॰ दृ॰ टी॰
१७

ऊधीतिः या नायिका ऊधिकोधेसति कांतवशं नायकाधीनतां न आपन प्राप वतइति खेदे अरवता मौन
तातमृतेतं नायकं विना अनुशयेन पश्चात्तापेन सह असने शीघ्रंतां नायिकां आरआपकिंभूतायानवदामस
मापनं यापनयापुष्प मालाग्रंथनावसानेन यापनया यापनं कालक्षेपयातीतिसा पुनः किंभूतां अपनया
नीलरहितनिर्भयेत्यर्थः किंभूतेनानुशयेन अवतारवताउत्पतिवता ॥ २८ ॥ नभसइति हे वरश्रेष्ठ अगत

ऊधिकांतवशंनवदामसमापनयापनयापनयापनया ॥ तमृतेनुशयेनचतामसनैरवतारवतारव
तारवता ॥ २८ ॥ नभसो विवरं कुसुमेक्षणभाग तरोगतरोगतरोगतरो ॥ वद कांतमवेक्ष्य यथाघमधा
वरमेवरमेवरमेवरमे ॥ २९ ॥

रोशेलवृक्षस्त्वं नभसः विवरं आ काशस्यांतरं अतरः अवतीर्णोसि
किंभूतस्त्वं कुसुमेक्षणभाक् पुष्पनेत्रभाक् पुनः किंभूतस्त्वं तरोगतरः निर्गत दृष्टरोगः कांतमवेक्ष्य मे मम
तथा वद कथय यथा अघमधोवसंते अरमेव अस्यर्थः मेवरमेव लक्ष्मीरिव रन्ये क्रीडाभि ॥ २९ ॥ सीताराम कुस

उगमं

राम
१७

मेर

श्रितेति॰ इति श्रिता वृक्षमवलंब्य स्थिता परा नायिका अगतः वृक्षान्मनाक् स्वल्पामपि गां वाचं न आपन प्राप

नामेति संभावनायां अतः हेतोः कामनागतः स्मरसर्पात् तता मता म्यतिस्म अंकंभूता परा अनागतस्य बंधुका अ

नधिगतात्मरमणा ॥२०॥ केति॰ काल्लना नायिका मं दिवसं तस्मिन् वसंतदिने कुसुमशरं कामं सोढं सहते इयं न

श्रितेति नाम नागतस्य बंधुकामनागतः परायनाम नागतस्त तायका मनागतः ॥२०॥ काल

ल ना दिवसं तं कुसुमशरमसोढ कृयनादिवसंतं अलिभिरनादिवसं तं दृष्ट्वा यत्रात्मनोर्थना

दिवसंतम् ॥२१॥ शिव

वने आत्मनः स्वस्य अर्थनादिव प्रार्थनादिवसं तवर्तमानं वसंतं मधुं दृष्ट्वा अलिभिः भ्रमरैः अनादि गु

ञ्जारवो कारि किंभूतं कुसुमशरं हृदि स्वांते ऽनादि निरंतरं वसंतं स्थितिमंतं ॥२१॥ स्वयमिति॰ अथानंत

रं स नलः स्वयं दमनेन कामेन दारितया खंडितया ह्रिया बुध्या आराममुपवनं आराममुपवनं आपत्

स्म ३

मा पर्किंभूतो नलः मंदारितया युक्तः मंदा अरयो यस्यासौ मंदारिः मंदारेर्भावः मंदारिता तया न ष्टशत्रुतये त्यर्थः पुनः किंभूः दारितया कामिनीमतया युक्तः किंभूतमारामं मंदारितया युक्तं मंदारो स्यास्तीति मंदारी मंदारिणो भावः मंदारिता तया युक्तं समंदारवृक्षमित्यर्थः पुनः किंभू उत्तमं उत्कृष्टं ॥२२॥ अनुव्रतेति·

स्वयमथ मंदारितया युक्तो युक्तं नलः समंदारितया ॥ आरामं दारितया मदनेन धिया ऽऽ पदुत मंदारितया ॥२२॥ अनुव्रता समाननं समाननं दभीमजा ॥ तमिंदुना समाननं समाननं दनेवने ॥२३॥ श्रीराम

तं नलमनुव्रता सृता भीमजा दमयंती वने उपवने समाननंद विलासा किंभूतं तं समाननं सपूजनं समं सलक्ष्मीकमाननं यस्येति वा पुनः किंभूः इंदुना चन्द्रेण समाननं तुल्यमुखं किंभूते वने समाननंदने समानं तुल्यं नंदनं देवोद्यानं यस्य ॥२३॥ इहेति· रामा वयं स्त्री न तयः प्रियस्य भर्तुरिति पृथक् भिन्न

१८

तयागिरावाण्यास्फुरः रुष्टाअभवन्इतिशेषः यदुदरेयासां मध्यभागे अभिरामा मनोहरएवलयः इतीतिर्किमयि
मद्विषयेरुचिरां मनोहरां स्वदशामावलयभ्रामयर्कि भूताराभावलयः प्राप्ताराभावलयः अंगीकृतोद्यानश्रे
एयः २४॥ नवेतिः स[illegible] मानमनाः मानसहितांतः करणंमंएण अपरानायिकागाः भूः प्रदेशान्गंतुंयातुंनैछत्तनइ
येषकिंभूतागाः नवकुसुमानमनागाः नवकुसुमैर्नूतन पुष्पैरानमनंनीचैर्गमनंयेषां तादृशाअगाः वृक्षायासुता
इहरुचिरामावलयस्वदशामितिपृथगुप्रियस्यरामावलयः॥ प्राप्ताराभावलयः स्फुरोगिरायदुदरोभिरामा
वलयः॥ २४॥ नवकुसुमानम्रनागागंतुंनैछ परासमानमनागाः॥ अजनिपुमानमनागाः
सपुमान्तन्नायकः अमनाकुवारंवारंसत्कुसुमदानमानेतु
रुष्टकुसुमदानसन्मानंप्राप्तिस्यांगीकृतस अनागाः निरपराधा अजनिजातः॥ २५॥ विभिर्विशेषकं॥ हे सखिहे
स्वत्योपिशेषः अमुष्यनायकस्यसादंदुः खंतनुते विस्तारयतिसनायकः इहवसंतेतवचरणांतवंपादम्

न·द·टी·
१९

वी२ वानन

तिं मरणं न एष्यति न प्राप्स्यति इति न किं तु एष्य त्येवेत्यर्थः किंभूतः सः वानन वानवानं म्लानं न वं अमानन मुखं यस्य शुष्के वानमित्यमरः पुनः किंभूतः सः अनं कं अनम्रः ॥२६॥ वत इति खेदे मधुना च संतेन नगान् वृक्षान् एत्य प्राप्य न वतापिन व्यतापिन अस्ततरा नातिशयेन स क्ला च कार सम सुखये किं भूतेन मधुना अवतानवताधिस्तारवता इह अगो चरं सो ख्यं निर्वि

रुषितं सखि सा द मम ुष्य लस तनुतेतनुतेतनुतेतनुते॥ ननवाननवाननवाननवागिहते चरणे मृति मेष्यति सः॥ ६ ॥

अपि चेत्य नगानवतानवतानवतान् वतास्ततरा मधुना॥ इह सौख्य मगो चरमा चरमा चरमा चरमास्य नरस्यतरा ॥ ६ ॥

इति सतत लालि याली कयानकं चेरति कालिकया लिकया ॥ कथिता दयितं समया समया दपरा व्यहरत्समया

कर

षय सौख्यं मा आ चरकां तद ग्विषय रहितसौख्य माकु र्वित्यर्थः च पुनः अस्य वसंतस्य चरमा अंत्या रमा श्रीः नरम्यतरा न शोभनतरा ॥२७॥ इति लालिकये ति इत्युक्त प्रकारेण आलिकया सख्या कथिता उक्ता अपरा नायिका दयितं समया नायक समीपं समयाद गच्छत् च पुनः स दयितः मया समया लक्ष्म्या तुल्यया तया व्यहरत् विलसति स्म किं भूतया अलि कया व्रतचेल लाट प्रामकें शे: अतिकालिकया अतिश्यामया ॥२८॥ त्रिभिर्विशेषकं श्लोकैः ॥ ॥६॥ ६ ६॥

अलिकया १

रामं
१९

अतीति· अयं सरस्तटः अतिरुचिमान् परमकांतिमान् वर्त्तते किंभूतः सरस्तटः अस्तवकः निरस्तस्वर्गविशेषः पुनः किंभू॰ विचीयमानस्तवकः हस्तग्राह्यपुष्पगुच्छः खलु निश्चितं इह अस्मिन् प्रदेशे तवकः मानः नकर्त्तकिं॰ व्यकइत्यर्थः परः नायकः इति अनेन प्रकारेण प्रियां सरस्तटमनयत् किंभू॰ परः समानस्तवकः मानस्तवकाभ्यां नायिकासन्मानस्तुतिभ्यां सह वर्त्तमानः ॥२९॥ अरुणेति· अपरा अस्य पुरोवर्त्तमानस्य अगस्य अशोकवृक्षस्य प्रसवं पुष्पं पुनः

अतिरुचिमानस्तवकः सरस्तटोयं विचीयमानस्तवकः ॥ इह खलु मानस्तव
कः प्रियामितिपरोनयत्समानस्तवकः ॥२९॥ अरुणतरपरागस्य प्रसवं प्रेक्षि
ष्टनपुनरपरागस्य ॥ हसितैरपरागस्यस्वेतिष्टंत्यपिल्लवेषु· रपरागस्य ॥३०॥

न प्रेक्षिष्ट न ददर्श किंभूतस्यास्य अरुणतरपरागस्य रक्ततरकुसुमरजसः पुनः किंभू॰ स्वैर्हसितैः आत्मीयैर्हासैः अपरागस्य निर्गतनिजरागस्य किंभूता अपरा नवेषु पुष्पावचयेषु पुनः किंभू॰ परा अपराकृतिष्टंत्यति सन्मुखी सति वर्त्तमानपि ॥३०॥ रामचन्द्र ॥ ❀ ॥ भुजंगभूषणराशिवाभ्यां नमोनमः ॥ ❀ ❀ ❀ ॥

न॰ टृ॰ टी॰
२०

अवेक्ष्येति॰ तया अन्यतापरया बालया षोडशवार्षिकया स्त्रिया लतातयेव लतायाः भावः लता तातयेव वल्लीत्वं येव वभे
अशुभेतया कयाया पल्लवालयान् किसलयग्रहान् अगान् वृक्षान् अवेक्ष्य विलोक्य बालवबालपल्लवग्रहणार्थमि
त्यर्थः किंभूतया तया श्रिता लवालया आश्रितवृक्षमूलया ॥२०॥ व्रततीनामिति॰ अन्यः कामी व्रततीनां आली

अवेक्ष्य पल्लवालयानगान् श्रितालवालया लतातरव बालया व भेन्यया व बालया ... जामा ...
व्रततीनामालीनां मध्ये न्योऽप्यचिनुतां गनामालीनाम् अप्येनामालीनां स्मिताद्ये जानन्नरा लीनाम्

नां गुल्मां मध्ये लतापंक्तीनां मध्ये आलीनां गुल्मां अंगनां नायिकां व्यचिनुत अन्वेषयत् तिस्त्र नामेति संभावनायां किं
भूतो न्यः आलीनां सखीनां स्मितादीय चस्यात् अलीनां भ्रमराणां मुदात् मद गुंजितात् च पुनः एनां जानन्नपि
क लयन्नपि ॥२१॥ आकमितुरिति॰ अपराकमितुः भर्तुः अपराक्स्थितिमापप्रापसत्सुखीस्थानं प्रापेत्यर्थः
तथैव सपुमान् अनयान हृतः इति न किं तु हृतः अनया कया या ग्रान नयानन या आनस्य यानं पत्युरंतिके

राम
२०

प्रापणं तन्मनश्चातुर्थ्यस्यासा किं भूताः परा अगपरागपरा वृक्षमकरंदं तत्परागपुनः किंभूः कलुषाक्षिसुखार्थनभा
कृकलुषितेनेन योः रजोनिराकरणरूपसुखप्रार्थनायुक्ता ॥२३॥ स्वेति कश्चन पुमान् आगस्सु अपराधेषु

कस्मितुः कलुषाक्षिसुखार्थनभागपरागपरागपराग परा
स्थितमापतथैव हृतः स पुमाननयानेनयाननया ननया २३
स्वमनेनसमायतयाव्यधिताग स्वैवकश्च नसमायतया
कुमानसमायतयातस्मैनाकोधिजीवनस मायतया २४

सत्स्येव आर्यतयादीर्घयासमायतयासकपटयास्वमात्मानं अनेनसनिरपराधं व्यधित अकरोत् तयातस्मै
जीवनसमायप्राणतुल्यायनाकोधिनकुधं किंभूतयातयाकुमानसं कोमलचित्तं आयतया प्राप्तया ॥२४॥

अभवदिति॰ अन्यः नाथमानमानिनीजनेः अनेनाः निरापराधः अभवत्वभवत्किंभूतः नाविस्मयदः आश्चर्यप्रदयत्यस्मा दतिसुजनेन अनेन अनाविस्खलनप्रकारांतरं यथाभवतितथाउपवनमुद्यानं अनाविस्तुतं किंभूतमुपवनं नानाविनानाविधपंक्तियुक्तं ॥२५॥ जनादिति॰ परः अन्यः असौः समानतः ज

अभदनेनानाविस्मयदोन्योमानिनीजनेनानावि — अतिसुजनेनानावि
स्खलनंपदुपवनमनेनानावि ॥२५॥ जनादसौसमान्तः पदाहुतिसमानतः परोद
धौसमानतः स्वमूर्द्धिभासमानतः ॥२६॥ न

नीत्याणतुल्यात्स्त्रीलोकात्पदाहृतिं चरणघातं स्वमूर्द्धि निजशिरसि दधौस्थापयामास किंभूतात्
किंभूतात्जनात्समानतः मानसहितात्पुनः किंभूतात्भासमानतः सोभमानात् किंभूतः परः समा

तन्विति- तया भुवा उद्यानावन्या तनुछदाः सूक्ष्मप्रस्वेदकणिकाः यस्याः ततिर्वा अहारि हृता किंभूता तनुछदा उत्त
मालया उत्तमे सौख्यादौ आलयः निवासस्थानं यस्याः सा किंभूतया भुवा उत्तमालया उद्धृतास्तमालवृक्षा यस्यां
सा तया पुनः किंभू॰ तया सीतमालया निलावधूतमालया शीतलदाक्षिणात्यपवनकंपितकुसुमषंतया ॥३७॥

तनुछदा तमालया तया भुवोत्तमालया ॥ अहारि शीतमालया निलावधूतमालया ३७ श्रितत्तस
दारामभिः प्राप्याथ जनो व्यहृति मुदारामाभि ॥ आरादाराभिस्फुरितसरोजं सरस्तदारामाभि ३८

श्रितेति- स जनकः कामिजनः तदा तस्मिन्समये आभिरामाभिः कामिनीभिः समं सार्द्धं सरस्तडागमारात्प्राप्य
किंभूतं सरः उदारां विहृतिं मुत्क्रीडां मीतिमिति पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्यानुभूय किंभूताभिः आभिः श्रितत्त
सदारामाभिः समाश्रितशोभिमानोद्यानाभिः किंभूतं सरः आरात् मध्ये अभिस्फुरितसरोजमुच्छ्वसितकमलं यस्य ॥

न० द० टी०
२२

किमिति॰ यास्त्वं गुणामृतप्रसरसीमायाः सीलसुधाविस्तारमयी दायाः धामस्थानं सा त्वं किं इमाः अपः पुरः वर्त्तमाना निजजानि सरसि अनुसरसीति प्रश्नः इति एवं उक्ते विशेषः सरसीरसाभिज्ञो नलः भैम्या दमयंत्या सह सरसीसरोवरं द्रुतं शीघ्रमायात् आगच्छत् किंभूतो नलः मायात्यक्तः कपटरहितः ॥ ३९ ॥ गतेति॰ इति सारस्य श्रियः

किमपः सरसी मार्य त्वं धाम गुणामृतप्रसरसीमायाः ॥ द्रुतमिति सरसी मायात्यक्तो भैम्या
नलश्च सरसीमायात् ॥ ३९ ॥ गतपंकाः सारस्यः श्रियोस्य जहुर्मनोधिकाः सारस्यः ॥ अपि कोकासा
रस्य स्थिताः कुरर्यश्च हंसिकाः सारस्य ॥ ४० ॥

सरः संबंधिन्यः शोभाः च पुनः सारस्य लक्ष्मणाः कोकाः चक्रवाकाः कुरर्यः उत्क्रोशांगनाः हंसिकाः अपि हंसांगना अपि अस्य नलस्य मनः चेतः जहुः हरंति स्म किंभूताः श्रियः गतपंकाः निर्गतकर्दमाः किंभूताः एताः अधिकाः बहुतराः पुनः किंभू॰ एताः सारस्य स्थिताः कामले षु वर्त्तमानाः पुनः किंभू॰ सारस्य सरसीभाया ॥ ४० ॥

राम
२२

43

केति॰ स्फुटं प्रकटं इयं विहृतिः जलक्रीडा मिताभिः अद्भिः स्वच्छैर्जलैः अस्ति भवति अस्माकं कास्तिः न का[illegible]स्य
र्थः ताभिः नाभिकाभिः यत्कं जलं एत्य आगत्य इति अतर्कितं किंभूताभि अद्भिः अस्ति मिताभिः चंचलाभिः किं[illegible]
तं कं अनतितरस्तिमि अनतुतरमत्स्यैः किंभूताभिः ताभिः कृतिभिर्धैर्यैः अस्ति आस्तिक्यइ ताभिः माम्राभिः

कास्तिरस्ति मिताभिः स्फुटमकृरियं विहृतिरस्ति मिताभिः अनतिनरस्ति मिताभिः कमेत्य यदृशां क्षिधृ
तिभिरस्ति मिताभिः ॥४१॥ अलिर्भिन्नत्व [illegible] रागतः सरोरुहात्परागतः मुखमुत्परागतस्तरीयमापराग
तः ॥४२॥

अलिरिति॰ अलिर्भ्रमरः मुदा हर्षेण नदीयां मुखं तासां मंगनामाननं रागतः अनुरागतः आपयापत्किंभूतः अलि
अतः अस्मात्तडागस्तंबंधिनः कमलात्परागतः निर्द्वतः किंभूतात् सरोरुहात्तमित्यपरागतः संकुचितमकरंदात् उ
नः किंभूतोलिः अपराकृसमुखः ॥४३॥ श्रीशिवचरणकमलेभ्यो नमः ॥ ॥ ॥ ॥

न॰ द॰ टी॰
२३

अथेति॰ नलिनीनां कमलिनीनां पंक्तिः श्रेणिः अलिनीनां भ्रमरीणां संभ्रमान् भ्रमणानि सविततान विस्तारयामास किंभूता नां स्त्रीणां कामानलिनी स्मराग्नियुक्तानां स्त्रीणां संघैः समूहैः विधुततमास तकंपितापुनः किंभूता पंक्तिः मनोरमा रुच्या किंभूता नां स्त्रीणां नलिनीनां नलः प्रियत्वेन विघते यासां तासां ॥४४॥ सरश्रिय इति॰ तनूजनः स्त्रीजनः

अथ कामानलिनीनां स्त्रीणां संघैर्मनोरमा नलिनीनां ॥ विधुतमा नलिनीनां पंक्तिर्वितताम संभ्रमान लिनीनाम् ॥४३॥ सरश्रियो तरंगतः सरोजनृत्तरंगतः ॥ भयं महत्तरं गतस्तनूजनस्तरङ्गतः ॥४४॥

तरङ्गतः कल्लोलान्महत्तरमत्यंतं भयं साध्वसं गतः प्राप्तः किंभूतस्तनुजनः सरश्रियस्तडागसंपदः अंतरं मध्यं गतः प्राप्तः किंभूतात्तरंगतः सरोजनृत्तरंगतः कमलनृत्योत्सवभूमेः ॥४४॥ ॥६ ६ ६ ॥६ ६

राम
२२

सारसतः पक्षिविशेषाद्धेतोः अतिमुखरात् इत्यंतवाचालात् उत्प्रेक्ष्यते अंबरादिव आकाशादिव किंभूतादंबरात् २

अथेति । अथानंतरं स्त्रीततिः कामिनीसमूहः चिरात् चिरकालात् सारसतः नीरात्सरःसंबंधिनो जलात् तीरं तटं मिता प्राप्ता किंभूता नीरात् फेनपरीतात् फेनिलादित्यर्थः पुनः किंभू॰ सारसतः सारसाणि रम्याणि संतिनक्षत्राणि यस्मिन् तस्मात् सहति । च पुनः सः जनः अतः सरस्तीरात् पदमुच्चस्थानं ययौ प्राप्तः किंभूतं पदं उदयाचलादागतादिनतः सूर्यात् समुत्प्रभा वलिसमुल्लसद्दीधितिपंक्ति किंभूतादिनतः अवलीनतः अस्तसमयत्वेन नम्रीभूतात् किं कुर्वन् अलीन् भ्रमरान् नयन् स्वमुखसौरभ्यादि सचोदयावलीनतः समुत्प्रभावलीनतः नयन्नयावलीनतः पदं जनोवलीनतः ५६ दिशेति कामानङ्गेह स्नानो मदनेषु विकृतिमानं गेहं इतिपरमानं गेहं नलः प्रियामानयतिविमानङ्गेहं ॥५७॥ ५ ५ ५ ५ ॥ ॥ ५

दिशेति । अंगहे भैमि कामान् विषयान् दिश देहि इह अंगे अस्मिन् शरीरे अहं मदनेषु विकृतिमान् कामबाणविकारी युक्तः इत्थममुना प्रकारेण स्नान इति रससहितो नलः प्रियां गेहं प्रसादं अनयत् प्रापयामास किंभूतं गेहं रममानं गेहं उत कृष्टकामवेश्मं पुनः किंभू॰ अतिविमानं रमनीयत्वेन विमानमप्यतिक्रम्य वर्तमानं ॥ ॥५ ५ ५ ॥ ॥५ ५ ॥५८॥

तुरिः अथ नीरात् सारसतः फेनपरीतात् यथाम्बरात् सारसतः अतिमुखरात् सारसतः तीरं मिता स्त्रीततिः चिरात् सारसतः ॥५५॥ अस्मि श्लोकः

९७

नैषधं ५२

न॰ दृ॰ टी॰
२४

अरुणेति॰ इनेन सूर्येन अरुणमहस्ता आरक्ततेजस्त्वं प्रापिता पं अब्जैः कमलैः सः गुणः ग्रहुः रक्तत्वगुणांगीकारः न तेनेन कृतः इति न किंतु कृतः स्फुटं प्रकटं अनेन सूर्येण इह अस्मिन् अस्मिन् अरुणमहस्त्वविषयत्वेनेन अन्यकमलार क्ति मयूखा भाव्यं भवितव्यं सूर्यस्यारुणता न स्वतः परत एवेतीत्यं कूवेरुत्प्रेक्षा कस्मिन्सति अस्य सूर्यस्य अंशु ह

अरुणमहस्तेनेन प्रापि च सोऽब्जैर्गुण ग्रहस्तेनेन ॥ भाव्यमिह स्तेनेन स्फुटमस्य हित कृतेंऽशुहस्तेनेन
४८ ॥ यतो यतो यतो यतो रवेर्मरीचिसंचयः ॥ महांधकारसंचयस्ततस्ततस्ततस्तत ॥ ४९ ॥ ६ ॥

स्ते किरणहस्तेन अरुतकमल गते सति ॥ ४८ ॥ यत इति॰ यतः यतः यस्माद्यस्मात्स्थानात् यतः अस्तं गतैः र वेः सूर्यस्य मरीचिसंचयः किरणसमूहः यतः गत उपरितः ततोनंतरं महांधकारसंचयः परमांधकारस मूहः ततः ततः तेन तत ततः संध्याकालेन विस्तृतः ॥ ४९ ॥ छादितेति॰ च पुनः अनेन कालेन संध्याका लेन छादितरविता निरस्तसूर्यता प्रापि प्रा माव्योम्ना च आकाशेनापि स्फुरितं प्रकाशितं किंभूतेन का

६६

राम
२४

लेन सस्वरचिताने न सस्वराणां सशब्दानां वीणां पक्षिणां तानो विस्तारो यस्मिन् किंभूतेन व्योम्ना जितरुचिरचितानेन
पराजितरम्योल्लोचकेन पुनः किंभू. उडुभिः नक्षत्रैः अवितानेन विगतस्तानो यस्मात् व्यासेनेत्यर्थः ॥५०॥ अथोति-
रमाकाशं राजतः अंबुराजतः समुद्रात् उद्यतः दैतीति उद्यन् तस्मादुद्यतात् उदयप्राप्तादित्यर्थः स चन्द्रः राजतः रौप्य
छादितरचितानेन मापिंचकालेन सस्वरचितानेन जितरुचिरचितानेन व्योम्ना च [illegible] स्फु-
रितमुडुभिरचितानेन ॥५०॥ अथोद्यतोंबुराजतश्रियं खमपराजतः यथावरोव्यराजत स्मरागमसरा
जतः ॥५१॥

मंग-नकलश इव ४

स्मरागमः कामागमगामी घट इवैव्यराजत व्यरोचत यथाशब्दोऽत्र इवार्थे ॥५१॥ दधतमिति कावियोगिनी
तं कालं वसंतसमयं समीक्षितुं विलोकयितुं अलं समर्था न कापीत्यर्थः किंभूतं कालं शशिनं चन्द्रमसं दधतं
किंभूतं शशिनं कालं कालं कालं कालकस्यायं कालकः स एव अलंकारो भूषणं यस्य तं पुनः किंभू. कालं
कन्यानां समूहं पुनः किंभूतं अध्वगकालं पथिकानां कालमंतकतुल्यं पुनः किंभू. कालकलं किलात्

न॰ द॰ टी॰
२५

श्यामं पुनः किंभूः मोघं तं उदितं प्राप्तं ॥ ५२ ॥ सर्वदिति॰ नतः जगत्सु भुवनेषु शार्वरीकराः शार्वरीकरस्य चंद्रस्य मे शार्वरीकराः कराः मानवः जजृंभिरे ववृधिरे किंभूताः कराः स्मरतुषारश्रीकराः अवधिमवृंदवः पुनः किंभूः प्रवुद्धकेरवाकराः विकाशितकुमुदतिकराः ॥ ५२ ॥

दधंतं कालंकालंकालंकालं वियोगिनी शशिनेतम् अध्वगकालंकालं कालंकालं समीक्षितुं मोघं तं ॥ ५२ ॥ स्मरतुषारश्रीकरास्ततो जजृंभिरे कनाः जगत्सु शार्वरीकराः प्रवृद्धकेरवाकराः ॥ ५२ ॥ वधूस्ततो मुनिन्यिरे नयेनयेनयेनयेनये वशं नरोनयन्समुन्नतेनेतेनतेनते ॥ ५४ ॥ सहासहावमादरैः सहासहास्मरस्यते सुरासुरा यथा मृतेसुरासुरा ममादधुः ॥ ५५ ॥

वधूरिति॰ येनरः पुरुषाः येनयेननयेनोपायेन पूर्वं वधूः वशमनुनिन्यिरे प्रापयामासुः ते नरः समुन्नतेनोत्कृष्टेन नेतोपायेन तथैव वधूः वशं अनयन्प्रापयन् ॥ ५४ ॥ सहेति॰ ते कामिनः पुरुषाः सहासहावं सहास्यभावं यथास्यात्तथा आदरैः आग्रहैः सुरासु

सन्

राम
२५

मदिरा सुरागमनुरागं आदधुः चक्रुः किंभूतास्ते स्मरस्य कामस्य सहा असहाः असहाः असहिष्णवः यथा शब्दोत्र इवार्थे
के इव अमृते सुधायां सुराः सुरा इव देवदैत्या इव ॥५५॥ मधुरिति । च अपरं ते कामिजनाः मधुः मद्यं प्रपीय पीत्वा अतान
तानतानताः अभवन् अतान स्वः स्वं तानं गीतं तस्य भावः अतानतानतातस्यां नताः नम्राः ईषद्नता सुकावभूवुरित्यर्थः
रमाशोभा मारं कामं अरमेत्यर्थेन आरमा प्रकामशोभाः भूरित्यर्थः कस्मिन्सति अत्र वसंते जने कामिजने हालया मदिरया

मधु प्रपीय चाभवन्नतानतानतानताः रमारमारमारमाकुले जने त्र हालया ५६ भ्रमरैश्चागस्तानि प्रपीय च म
धूनि शानुरागस्तानि रसनिरागस्त्यानि मापदद्धयनं जनस्त्वरागस्तानि ५७ ॥ ॥ ७ ७ ७ ॥ ॥

आकुलेव्याकुले सति ॥५६॥ भ्रमरैरिति । च अपरं जनः कामिजनः तानि मधूनि भ्रमरैः षट्पदैः शाकृशीघ्रं अस्ता
नि निरस्तानि पुनः किंभूतानि मधूनि दत्तनिरागस्तानि दत्तानिरागस्तानि रपराधिता यैः तानि किंभूतः जनः
सानुरागः सस्नेहः पुनः किंभूतो जनः त्वरागः उत्ता लगामी किंभूतं शयनं तानि तानो विस्तारो स्या
स्तीति तानी ॥५७॥ श्रीविद्वद्ध्वांतनिवारणैकमार्तंडाय नमो नमः ॥ ॥ ७७ ॥ ॥७ ७ ७॥

न॰ द॰ टी॰
२६

सेति॰ ततोनंतरंमवलमहेलाभिः परमोत्कृष्टस्त्रीभिः तथैवयुवपंक्तिभिस्तरुणश्रेणीभिः स्मरमहे कामोत्सवे श्रीः शोभा श्रलाभिः लब्धा किंभूताभिः उभयाभिः ससमुद्रमहेलाभिः स्फुरितगुणाभिः महतीइला महेला ससमुद्रा चासौ महेला च ससमुद्रमहेला तस्या अभिस्फुरिताः गुणाः यासां ताभिः पुनः किंभूः परमहेलाभिः परमा उत्कृष्टा हेला लीला ससमुद्रमहेलाभिस्फुरितगुणाभिस्ततः स्मरमहेलाभिः श्रीप्रबलमहेलाभिस्तथैवयुवपंक्तिभिः परम हेलाभिः ॥५८॥ अदूरवग्स्थिते प्रिये सुदूरवस्त्रकाः कृताः तदूरवश्चकाशिरे मृदूरवः क्षतानखैः ॥५९॥

यासां ताभिः ॥५८॥ अदूरेति॰ तदूरवस्ता सामुरुप्रदेशाः चकाशिरे शुशुभिरे किंभूतास्तदूरवः प्रिये नायके सुदूरवस्त्रका निरस्तचेलाः कृताः पुनः किंभूः तदूरवः मृदूरवः कोमलविशालाः पुनः किंभूः नखैः करजैः क्षताः विदारिताः किंभूते प्रिये अदूरवग्स्थिते निकटस्थे यद्वा॰ दुष्टोरवो दूरवः न दूरवः अदूरवः तत्र स्थिते मधुरवचोभिरित्यर्थः ॥५९॥ ६७

एम॰
२६

इहेति॰ इह नृत्ये विपरीतरते वलयः अविवलयः कृतावतारा इव कृतोत्पतनय इव अभ्रमवल्गितिशोभः ताराः उज्ज्वलवलयस्य नाकं
कणशब्दाश्चाभवन् हारतारावलयः हारा मौक्तिकश्रेण्या वक्षसि उरसि निपेतुः पतति स्म किंभूते नृते मानतारावलय
श्रिते सुरते भाश्रितसाम्यमाश्रिते लयः साम्यमित्यमरः ॥६८॥ तयेति॰ नलः तया दमयंत्या विहारं कामकेलिं आययौ
अनुबभूव तया कया यया रमा लक्ष्मीः अधः कृता रूपेण तिरस्कृता किंभूतः नलः मुदा संतोषेन आर्द्रधीः द्रवीभूत

इह मणितारावलयश्रितइव नृत्ये कृतावतारावलयः वक्षसि तारावलयस्वना निपेतुश्च हारतारावलयः ॥ ६८ ॥
तयार्द्रधीरमायया मुदा समया रमायया नलो विहारमाययावधः कृतारमायया ॥६९॥ ७ ६ ॥

चित्तः पुनः किंभूः अमनाः कामावेशाद्विकलचित्तः किंभूतया रमायया रमते इति रमे भर्तास्मिन् अयः सौभाग्यं
यस्याः □ तया पुनः किंभूतया तया अमायया निःकपटया ॥ ६९ ॥ सेति॰ भैमी नलस्य कामायाः भिन्ना
षतिद्वये भासीद् अभूत् च पुनः स नलः तद्दिष्टां तस्याः दमयंत्या अभीप्सितां अधिकामुत्कंठां द्युति

न॰ द॰ टी॰
२७

कांतिं आयासीत् आप तत् किंभूता भैमी साशंका सभया पुनः किंभू॰ अमायाभिः कपटाः पुनः किंभू॰ सीत्कृतिनी
सीत्काररशब्दयुक्ता किंभूतः सः कामनिकामायासी कामे निकाममत्यर्थः मायासो यस्य सः ॥६२॥ इतीति नाम
निश्चितं इति उक्त प्रकारेण नलः अयानां शुभावह विधीनां बलेनाबलिष्ठतया अरमतरमतेस्म किंभूतः न
सा सकामा यासीत् कृतिनी भैमी नलस्य कामायासीत् कामिनिकामायासी धृतिं तदिष्टा च सो
धिकामायासीत् ॥६२॥ इति नानामायानाम् नलः कलिभुवां बलेन नानामायानाम् व्यसनानां
मायानां निधिः अरमत राज्यजन्मनानामायानां ॥६३॥ ७ ८ ॥

नः राज्यजन्मनां राज्योद्भवानां आयानां सुखानां कलिभुवां कलिजनानां व्यसनानां दुःखानां च निधिः
स्थानं किंभूतानां व्यसनानां नानामायानां अनेककपटीनां पुनः किंभू॰ आयानां दीर्घाणां ॥६३॥ ७

राम
२७

53

स्वयंवरादिति· अहीनधीः पूर्णबुधिः नैषधः नलः स्वयंवराद्विवाहादनंतरं पश्चात् महीं पृथ्वीं ररक्ष पालयामास तदा तस्मिन् समये राजशुभ्रु भे किंभूतो नैषधः महीगत्सववान् पुनः किंभूः राजराजराः राजराजः कुबेरः तस्येव राध नयस्य ॥६४॥ इति

स्वयंवरादनंतरं महीमहीमहीनधीः ररक्ष नैषधस्तदा राजराजराजराः ६४

इति श्रीकालिदासकृतौ नलोदये द्वितीयोच्छ्वासः ॥२॥ अथ सुरद्वषभास्वरतः प्रेक्ष्य कलिं प्रस्थिता महाभास्वरतः ॥ यः कृति सुमु[illegible] भास्वरतः पप्रच्छुस्तत्कृतिं जननिभास्वरतः १

अथानंतरं सुरवृषभाः सु

रश्रेष्ठाः कलिं प्रेक्ष्य तत्कृतिं तस्य कलेर्गतिं पप्रच्छुः किंविधाः महातेउत्सवात् स्वः स्वर्गं प्रति प्रस्थिताः किंविधात् भास्वरतः शोभमानात् किंविधाः स्वरतः स्वराच्छब्दाद्धेतोः घननिभाः मेघसदृशाः किंविधं कलिं यः कलिः सु

न. ह. टी.

२८

अहं अधुरहानीं अमितयास्पृहयामहत्याइच्छयातदधिगमायतस्याः प्राप्तौ मनुष्यलोकं आयामि गच्छामि किंविधो
ह यशसां अर्थात् दमयंतीयशसां आयामितया आयामतया भीमदुहितु जन्यां मयी दमयंतीवचनोऽइतयाप्र
तया श्रियाशोभितया प्रसिद्ध्या कृतः दमयंतीयशसां आयामत्वेनेत कीवेममशोभावृथेत्यर्थः ॥२॥ अमलः

यशसामायामितया कृतः श्रियाभीमदुहितुर्म्मायामतया ॥ तदधिगमायामितयास्पृहणी
याघ मनुष्यलोकमायामितया ॥२॥ इति विकल्लोमायायास्तदुक्तं चेजनोऽमलोमायायाः ॥शु
भशीलो मायायास्थितोनलो स्यावरोनुलोमायायाः ॥३॥

पापरहितोजनः स्वरजनऊचे उवाच किंविधः इत्युक्तप्रकारेण तदुक्तः तेन बलिनाप्युक्तः पुनः किंविधः मायाविकलः
वंचनारहितः किंसंबोधने त्वा ह मायायामागच्छेः कथमित्याह तस्या अनुलोमायाः अनुकूलायाः वैरो
नलो स्थितः निश्चितः ततो मागा इत्यर्थः तथापि तां नहरामि तिन वाच्यं शुभेनशीलेनऽमां पार्श्वं तां गच्छती निशुभशी

55

सकलिः इति वचः श्रुत्वा वस्वादिभ्यः वसुप्रभृतिदेवेभ्यः स्वकोपं तु क्रोधः वस्वादिभ्य इति ऊर्ध्वं दुहेत्यादिना चतुर्थी किंविधः मदप्रभवः
महो गर्वस्तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य ॥ यद्वा मदं च भ्रू उत्पत्तिस्थानं यस्य तस्मात् स्वात् आत्मीयात् रोषात् इभ्यः आख्यः इति रोषि
तवानित्यर्थः ॥ उक्तं चे आसवः उत्सवासवः सुदंतः इति उत्सवासव स्वादिन इति लिन् तेभ्यः मखवस्य सर्वस्वं अत्र तु शीलये
वय इति वस्वादिभ्यः श्रुत्वा कलिः तत्स्वा वस्वादिभ्यः ॥ मखसर्वस्वादिभ्यश्च कोपरोषात्समदप्रभवः स्वादिभ्यः ४
प्रवल्गमानवल्गतया सं[illegible]योज्य नले सुरोत्तमानवल्गतया ॥ तेनामानवल्गतयाश्लेषमर्पितया स्यतानमा
नवल्गतया ॥ ५ ॥ श्रीरामचंद्र
योंतेभ्यः ॥ ४ ॥ यादमयंती प्रवल्गमानं वल्गवत्तमान् सुरोत्तमान् देवाधीशान् अवल्गतया संयोज्य नले एतान् अवल्गत न
वल्गवृत्तवती ॥ तेन नलेन अमा सह तया भैम्या श्लेषमर्पितास्यता न स्थीयतां किंविधया मानवल्गतया मानवेमनुष्ये
ल्गतया रतया रेफस्य लत्वमिष्टमिति कृत्ये वनवल्गत[illegible] एवं इवशब्दोऽध्याहार्यः ॥ अयमर्थः ॥ सुरोत्तमा वृद्धे विशेषाः यथा
नवल्गतया तान् उत्सृज्य अपि अवल्गतया संयोज्य नले नल्गनाम्नि तत्र विशेषे अल्पसारेश्लेषमपि न स्थीयत तयथात

न. दै. टी.
२९

कलिः इत्युक्तप्रकारेण अतः अनंतरं तच्छिद्रेषु तस्य नलस्य छिद्रेषु संपत्सु विविशवान् प्रविष्टवान् कस्मात् अंतरतः छिद्रतः
हेतोः किंविधः बलवान् बलयुक्तः पुनः किंविधः त्रिजगद्दवनं सुपंथानमानातरतः उन्नमथः तस्य नलस्य अंतरतः अंतो
विनाशी तस्मिन्नंतरे बलवान् अंतर्हृदये अवहितवान् सावधानः ॥६॥ अथ सहारो भार्यासहितो नलः स्वपुराण्नि

इति बलवानंतरतः कलिः स्वयं त्रिजगद्दवानंतरतः ॥ अवहितवानंतरत स्तच्छिद्रेषु नलस्य विविशवानंतरतः ६
सोऽथ सहारोदरतः पुष्करविजितो नलः सहारोदरतः ॥ पाजाधारोदरतः स्वपुराण्निर्यातवान् सहारोदरतः ७

र्यातवान् निर्गतवानासीत् किंविधः हारोदरतः हारोदरं घूतं तस्येहंत स्मात् ॥ पाजा तत्पुष्करेण विजितः किंभूतः सहा सर्वहा
रोदरतः रोदनपरायणः दमयंतीदुःखदर्शनेन रोदनमननं तु स्वदुःखाविशयात् तरे अनीतकतापने भायकस्य पुनः
किं दरतः व्याधेः निमित्तात् हेतोः उदारोदरतः उदारस्य भावः उदारता उदारता तया यस्य तथा राज्यभ्रंशानंतरं कलिः तत्कमायोदरं
जितमिति प्रसिद्धं ७

ताम
२९

अरिः पुष्करः एव नलं असमानान् अन्वितान् शब्दान् वचनानि आह स्म अवदत् अमुना पुष्करेण अस्य नलस्य संबंधि किं न आहारि
अपितु सर्वं हृतमित्यर्थः तेन नलेनापि नानाहारि नानीरिहा पुष्कं भूषणमपास्य त्यक्त्वा अनाहारि आहारो विद्यते यत्र तत् आ
हारि न आहारि अनाहारि क्रियाविशेषणमेतत् भ्रांतं चलितं ८ स नलः रोदन् रोदनं कुर्वन् पथि मार्गे पदं विन्यस्य पादं निक्षि

असमानानाहारि सेनं शब्दांश्च किममुनाहारि ॥ अपि तेनानाहारि भ्रांतं भूषणमपास्य नानाहारि ॥ ८ ॥ स च भ्रम
करोदन्यस्य भ्रमन्नलः पथि पदं सरोदं विन्यस्य ॥ न च स नरोदन्यस्य स प्राणाया भूत्परं परोदन्यस्य ॥ ९ ॥

पथि भ्रमन् गच्छन् अन्यन्यस्य गतेः पिसुचं अकरोत् शोकं चकार एतः परोदन्यस्य परा उत्कृष्टा उदन्या पिपासा यस्य असन
लस्य प्राणाय जीवनाय रोदनेर्भिदेहनयुक्तं पुरं नाभूत् तस्मिन् पिपासितेऽपि रोदनेन न प्रापत् देवेन विपाका हित्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्य नल
स्य रमा श्रीः एजल्लक्ष्मीर्नास्ति तद्वासः तत्कार्यमाणं वस्त्रं च रवगाविहगा जहुः हृतवन्तः आगमो गृहं च नास्ति ॥

नं० ६
३०

किंविधाः अर्थ्यमानाः रामो मे दीयमाना इति प्रार्थ्यमानाः यद्वा एते सौवर्णास्तस्मादेतो वहरिष्यामीति प्रार्थ्यमानाः
कलिमया विभाविता हंसाः नलवृत्तान्तवृत्त इति पुराणं मम दनादपि आसन्त तत्याज किं कुर्वन् लक्षमाना वाक्षमेव नोल्ल
यास्वपापजलधिं तरन् ॥१०॥ इमोऽदमयन्तीनलौ नवसानो अभिनवरम्यमस्थे पर्वते तेरतुः किंविधौ नौ आवयोर्वसाम

नास्पर मानारामः लच्छ्यगाजह्नुरर्थ्यमानारामः ॥ अपिमदमानारामस्वपापजलधिंतरन्नक्षमानारामः १०
अपगतेनवसानोऽदवेदिमौ खरवाटतेनवसानो ॥ चेलातेनवसानौ तेरतुरेकेनपर्वतेनवसानो ११

रिस्थो मदहेतुरसो दवेत सुखं विलयं यायात् इति अनवसानौ अविरामौ अघोगिनाविंत्यर्थः एन्यभूच्छानामहो विरोधा
ति शारीरशोषमकृच्छ्रो तो तात्पर्यं केन तापगतेन तापस्य गतिर्गमनं वसानमित्यर्थः ॥ तापमहत्वेत्यर्थः ॥ वसावपुः द्रवः
पापसंततिश्च निगम्यते इति शाब्दतः ॥ पुनः किंविधौ चेलांतेन केनवसानौ परिधानवमानकुर्वाणौ अंतरा वृः

एम्

स्वरूपवाची एकेन वस्त्रेण परिधानाविरत्यर्थः ॥११॥ तत्रावासः स्वापायां नीतिरियं ॥ सन्नलः निजवासः स्वापायात् वासो वस्त्रमेव स्वंधनं तस्या पायात् अपायो विनाशः तत्रावासः तस्याः रमयंत्याः वस्त्रं तिर्यक् खंडयित्वा नीं रमयंती अमुंचत् अत्यजत् किमर्थमित्याह इयं नीतिरिति अंतर्गतं कलिप्रेरणायां तस्मिन्नवसरे इति नीतिं मत्वा इति वाक्यशेषः किंविधां तां स्वापायां स्वस्य अपगतोऽयः स्वभाववहो विधिर्यस्याः सा

तत्रावासः स्वापायां नीतिरियं चेति विपदि सत्स्वापायां ॥ निजवासः स्वापायान्निछ्रुपतां मम सुचरि इह च सत्स्वापायां ॥१२॥
वध्यमानस्तेन अश्रये ण कलिनावधूयमानस्तेन ॥ सहि रिपुमानस्तेनः सुभाग्यदोषाः क मम महिमानस्तेन ॥ १२ ॥

तस्यां कस्यां सत्यां विपदि विपत्तौ स्वापायां सुदुर्लभायां तस्यां सुखेन प्राप्यते या सा स्वापा इह रमयंत्यां सत्स्वापायां निश्चयमाणायां म सां ॥१२॥ तेन कलिना विधूयमानः तिरस्क्रियमाणः सन् नलः वभ्राम इतस्ततो विचचार इति इत्याह अनस्तेन अनस्तं गतेन अनवच्छि न्नेन रमणेन भजनेन न तिरस्क्रियमाण इत्यर्थः रिपुमानस्तेनः शत्रुदर्पहारी क कथं परिभव इत्याह ते सुभाग्यदोषाः क कुत्र मम महिमानः सम्भव मानः भवंति अपि तु सर्वत्रैव ॥१३॥

नलोदय
२

सनलः विपिनमारभ्यापयत्र आविःकर्मं आविर्भूतकर्मं यथा आरसत् आक्रोशत् मृगकुलं ममार उ किंविशि दग्धविदग्धो वनवह्निः सोऽस्यास्तीति तत्पु
नः किं वयः पक्षिणः नविघंते यत्र तत् यत्र वने रमणउ तमच्छाय त्वेनेन रामं स्थित्य तुरगं गोदन्ताः इति सरदा विमृशता । विशालशरवा वंतः
नगाः वृक्षाः स्फुरिततमाः नलः किंविधः अमितवाष्पेमनसिचतापेन आंतर आवर्णः ॥१४॥ तेन नलेन इति रोदः रोदनं श्रुतः आकीर्णितः

मृगकुलं रोमांसदा विकं ममभिताःप्रोतेरोमारसत्तदा विः ॥ स्फुरिततमा रसत्तदा विस्तृता न गायत्र विपिनमारसत्तदा विः ॥१४॥
शोकभरोदस्तेन श्रुतोऽथ नलेनाईवेति रोदस्तेन ॥ धृतिमकरोदस्तेनः स्वयमथ भयं पुरोदस्तेन ॥१५॥

किं रोदनं हे नल आइव आगच्छ इति । किंविधेन नलेन । शोकभरोदस्तेन शोकस्य भरः आधिक्यं तेनः उदस्तेन मकुले
नेत्यर्थः । ममाग्रतः तेन च अरः प्रस्तुतं भयं नास्ती तु रूपस्य यत्र अथ धृतिं अकरोत् धृतिर्धारणे अत्र रोदनस्य प्रदेशे
किंविधः ॥ अस्तेनः अश्वस्तेन शब्देन वञ्चनमात्रं अविधीयते ॥१५॥ ४॥ ४॥ राम॥

अवंचनः १

३०

तं१

सनलः अस्य रुदतः सत्वस्य देशं मापत् तु शाश्वोवाक्यालंकारे किंविधः सत्वरः सवेगः अनशंसत्वस्य आश्रयो निलयः पुनः किंविधः भयान् कुर्वन् वर्तते शंसन्तं कथयंत आपदं दवाग्निनिमित्तं अस्यंत अपनयंत इति सर्पेणो क्त इति शेषः १६

कुभवान शंसत्वस्य वापदमित्याश्रयो ऽन्तशंसस्य ॥ तं देशं सत्वस्य मापन्नः सत्वरो भृशं सत्वस्य ॥१६॥
अथ पवनाशमयं तं कापि दवाग्नेो ददर्श नाशमयं तम् ॥ सवले नाशमयं तं तु जमजिघ्रद्धुष पुनः नाशमयंतं ॥१७॥

अथ नलः कापि दवाग्नेो तं रुदंतं पवनाशनं सर्पं ददर्श किंविधं नाशं मारणवियोगं सवले न सवशत्या अशमयंतं किंविधं अस्मि यंतं गच्छंतं अति महत्तरत्वात् इणगतावित्यस्य सतरिने योगः रुजं पीडां अयंतं माप्नुवंतं अयगतावित्यस्य परस्मै पदप्रमाणं अयमुद्यातिमुद्राभञ्जनः पद्मिनीनां उदयतिवितनोदीसरज्जाविलासादि किंविधं अनाशं नास्ति आशा जीवन

तृतीयसर्गे

न. टी.
३१

स३

स नलः तेनैव सर्पेण मोक्षः भणितः किंविधः मृतनागः मृतः धृतः नागो येन सः पुनः किंविधः मनाक् ईषत् अस्तेन प्रेरितेन मसिद्धेन सुविषेण विरूपितः विकृतरूपः आत्मवेदनागः ॥१७॥ अयं ऋतुपर्णः तदा तदानीं ददर्श कालमेयं तारं सारथिं अकरोत् स नलः अध्वनो मार्गस्य तारं अमृते मार्गतारस्य सारथिकर्मलात् अरं उच्चैस्तरं ध्वनिसमुदायं जेयाध्वतिं दधतः अश्वात् अरं शीघ्रं अयं

स च मृतनागस्तेन स्वविषेण विरूपितो मनागस्तेन ॥ महिते नागस्तेन मोक्ष एवात्मजागस्तेन ॥१८॥

आत्मवेऽध्वनोऽमन्तारं ध्वनिसमुदाययंतारं ॥ दधतोऽश्वात्तद्रुतीयंतारं ॥१९॥

मात्रसमादाराममा मातेव तासमादाराममा ॥ यामामादाराममान्वेपेत्यभर्त्रासमादाराममा ॥२०॥

तत्र धावत् किंविधाः नलगताः नलस्य अश्व हृदयं नेदिष्ठा तद्दर्शीत्यर्थः ॥१९॥ या भैमी भर्त्रा नले न अमा सह मासाद्दारामा रम्यसमा पोदानानि उपेत्य प्राप्य रसात् अ [illegible] गात् रतिं प्रीतिं आर आप सा दमयंती समादाराममा प्यारमादुःतत्सहितो दमयंती अनकांतारे भयमा समादमाप केव आराममा अमरसीता हितेव सापि भर्त्रा समं अध्वं प्राप्य पथ्यामने कदुःखं भयं च प्राप्य रमा स्त्री विशेषः ॥२०॥

राम
३१

अथानंतरं तया देव्या भैम्या तत्र वने विभ्रांतं किंविधे वने व्याळीनां भुजगांगनानां पदे स्थाने पुनः किंविधे व्याळीनां आस्पदे वयः [illegible]
पक्षिराः तेषां माल्यपर्यस्यः तासां पुनः किं॰ आळीनां भ्रमराणां रतिं प्रीतिं दधाने रतिं क्रीडां दर्शीत हृदं देव्याळीनां विशेषेण आळीनां
स्थितामिति यावत्॥२१॥ भैमी दमयंती उन्नलापं उवाच विलन्नलापेति यावत् वेगवत् खेदशोक वेगवल्लेन अपामितया विलसत्तया

तत्र पदे व्याळीनाम् अथ विभ्रांतं वने च देव्याळीनां॥ तरुवृंदे व्याळीनां रतिं दधाने तया सदेव्याळीनां॥२१॥
वेगवल्लापामितया वेश्या भैमी युता लल्लापामितया॥ नृपसकलालापामितया हृत्वा रीन् गंधर्वान् किंल्लापामितया॥२२॥
सकथं मानवनानां नायविहाचर सिसेव्यमानवनानां॥ धृत समानवनानां द्वाराणां त्यागमन्वपमानवनानां॥२३॥

असितया श्यामया वेण्या केशपाशेन युता संयुता किं विलंनापेत्याह हे नृप तथा सकलालापामितया कलापः तूणीरं असिः कृपाणः ता
भ्यां सहितः तत्रुद्धावः तत्र आततया आशीन् हत्वा गंधर्वान् अपामि आ रे हा किं ल्लपसि हो॥२२॥ हे अन्वपमान दृश्यं ते उपमा सा दृश्यं अन्येन स
त्वे पश्यत तस्य संबोधनं हे मानवनानां न्यायं विनस्तं अन्वेकृतानानाविधायेन्यास्तान् वेतीति तथोक्तः द्वाराणां त्यागं परित्यागं कथं मा चर सि
द्वारः रा देवहुवचनांतः स्त्रीवाची किंविधौ नां सेव्यमानवनानां सेव्यमानं वनं काननं येषां पुनः किं॰ अनवनानां अवं रक्षणं तत्र हितानां अ

नं २

न॰ द॰ टी॰
३२

हेनञ्जयः कलिः तेन च हृदयोकाः हृदयमेव श्लोकं गृहं यस्य सतथा तेन कलिना तव कायो यावत् नतस्त्यज्यते यद्वा तावत् मा दृशेन जनेन अग्निना आयस्तेन कवलितेन स्थियत इव यावदिति वा क्याध्याकारेः तेन किं विधेन अग्निना आयस्तेन कवलितेन यथा स्थीयते तथा शब्दार्थः एवं दृष्टान्तोपमा सो किं विधेन कलिना सुहृदिसुचिते आधिका आयस्ता

हृदयोकायस्तेन स्थीयते यथैव पावकायस्तेन ॥ यावत्कायस्तेन त्यज्यते सुहृद्विचाधिकायस्तेन ॥२४॥

यस्य प्रदेशं कमितः सुजनोयं प्राप्य जनपदेशं कमितः ॥ अरिवृन्देशङ्कमितः स्मितमनुपागतो सि देशं कमितः ॥२५॥

लोकमोहयनं यस्य तेन इति कठिनेनेत्यर्थः ॥२४॥ हे अरिवृन्दे अशङ्क शत्रुसमूहे भयरहित हे मित स्मित हे मंदहास हे कमित कांतयः स्य प्रदेस्थानेशं सुखं विद्यते इत्यभिप्रायः यं जनपदेशं देशाधिपतिं प्राप्य सजनः प्रदेशस्थजनः कं सुखं इतः प्राप्तः स त्वं इतः प्रदेशनत् कं देशं नीतोसि प्राप्तोसि ॥२५॥ श्री भुजंगभूषणचरणकमलेभ्यो नमो नमः

राम

हे रुरो हे मृग मेकमितामेन्तः आर्द्रः पर्वतस्य आर्द्रः अतत् तस्मातुर्गिः आगन इति न अनु पश्चात् रोदनम् करोत् किं किमिति म
मे यघ शास्तः यस्यैककीर्तेः रोदः कुहरं यस्य प्राथव्याः मध्यं अन्तः अन्तः अवकाशायनात् इत्यर्थः । वः हे दुः शात्रोः
तुः नरस्य अज्ञसाहृदितउ रोदः वक्षोदः उरोदत्रिधाभ्यंतं आयतीतित्युरोदः ॥२६॥ हे अशोक तरो अयंजनः ते तन आ

मघशास्तोतुरुरोदः कुहरयो वेत्रस्तसानुरुरोदः ॥ आर्द्रः सानुरुरोदः किमापकर्मतामगति चातहरोदः ॥२६॥
प्रियः फलनामानं ते त्ययं जनो दधातिगंगां नामानं ते ॥ हार्देनामानानंतेजनमेनमशोककुरुसनामानंते ॥२७॥

नंता आनमनशीलः इति फलनामिति मितिं प्राप्नुहि किंविधः हार्देन हार्दभवेन स्नेहेन अन्ते समीपे आमान असमा
न स्नेहातिसैयेन हार्दि असंमानत् ससानइत्यस्य कंपनेन पूर्वलेन अङ्गनाश्चतेतवमानं दधाति प्रजां रुर्वतितस्मात् एनं
जनं ते तव समानं तुल्यं सनामानं कुरु हे अशोक शोकरहितं कुरु इत्यर्थः ते इति रकन्नचतुर्थी अप्रत्रषष्ठी ॥२७॥

न· टी·
३३

सादमयंतीइतिश्मालप्यलपनंरालाव्रतेधृतिंधावनमकरोत् अथो अनन्तरं रुक्षंति
ष्ठुरंमरुतलंमरुमंकंआरमापकिंविधंमरुतलं अवा: नविद्यतेवा:उदकंयस्मिन्तत्

उच्चाशिरोदरावालप्यो विनेत्स्वस्रुरोदरावा॥धृतिमकरोदरावीरुक्षंमरुतलम
थोमरोदराग्रावी॥२८॥

त् किंविधेवने उच्चशिरोदरो उच्चानिउन्नतानिशिरांसियेषांतानि तथाविधानिदाकलि
यत्रयस्मिन् किंविधादमयंती स्वस्रुरोदरारुष्टअतिशयेनउदाराउदारचितासरोदरावाक्रंदनध्वनिस

भैमीत्याग

एम
३३

इयं रामा रम्या रमयंतीति रम्या भीमजा वनमारमाप · सा [illegible]व्या महसंवंधिना वीथ्या मार्गेण · किंविधा · आधिमचुरवत्कठा आधिर्मानसी व्यथाय
स्याः कश्चिद्विशेषं गरं निपततीति दुर्गसिंहः पुनः किंविधा ममारव्याधिः अकृत्सावस्यात तेन हिता अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मरणं गुणकी
र्तनं ॥ उद्वेगोथ प्रलापस्यादुन्मादो व्याधिरेव च । इत्यादि । किंविधं वनं मृगकुलमारणवि · मृगकुलं मारयतीति मृगकुलमाराः । तथाविधा वयः

मृगकुलसव्याधिमचुरारामावनं ममारव्याधि । वीथ्यामारव्याधिष्ठितभुजगं भीमजेमारव्याधि ॥२८॥
सास्तवनामारामावेगमनाभीमनन्दिनीसुरामा । अनयननामारमावजगरमभीतिचीअनामारमा ॥२९॥

पक्षिणो यत्र तत् अयमर्थः पक्षिमारणोद्यतैः खगैः उपद्रुतानां खगानां कोलाहलं श्रुत्वा भयइव स्तुतश्चलं तो मृगादुन्मत्त इत्यर्थः पुनः किं अधिष्ठित
भुजगं भुजगः सर्पः पुनः व्याधिव्याधाः किराताः ते संत्यस्मिन्निति तथा ॥२८॥ असौ भीमनन्दिनी अजगरं सर्पमारमाप अमुनाऽजगरेणाग्रस्तित्वे गिलि
तः । किंविधा सास्तवमानामारा · अस्ति वने अस्रग्मच्युतस्य आसारो धारासंपातः । तेन सहिता । पुनः सावेगमना । आवेगो भयं तेन सहितं मनो यस्याः
सा पुनः सा रामा आराम आर्तध्वनिस्तेन सहिता पुनः सा रामा सारा उत्कृष्टा आराम त्याशा यस्याः सा शायोरभेदः यद्वा आरात् उपवेशने । आरात् नआ
सस्थितिरित्यर्थः । पुनः सुनयननासा शोभने नयननासे यस्याः सा ॥२९॥

न॰द॰टी॰
३४

अथशावरो व्याधः तं अजगरं समभिरुरोह आरूढवान् किंविधं तदा स्येमुखे अस्यंतं क्षिपंतं। शबरः किंविधः खरः निष्ठुरः रिपुत रोहः तरो वेगः शत्रुवेगनाशकः अजगरं किंविधं हास्यं हसनीयं मरणकर्मणि प्रवृत्तत्वात् २०॥ किरातः तां इमयंती पुन रकामयत चकमे किंविधा स्मरस्य अतिरेकः अतिशयः एवं आयासो रोगस्तस्मात् दृष्टः शांक्षीण पुनः अयतः तां

अथशावरो हास्यं तं स्वाशं त्वरत्स्वं अविमतरो हास्यंतं॥ समभिरुरोहास्यंतं न्यस्यतद्दास्येऽकरो खरो हास्यंतं ३०
तां पुनरेकामयतः स्वरां किरातः स्मरातिरेकामयतः॥ कांतारेकामयतः स्त्रियं न कांक्षेत् भीतस्ये त्कामयतः ३१

विधिवशात् कांतारे एकां एकाकिनीं स्वेन रक्षितां अनिष्टुतीं स्वयमेव कथमकामयत इत्यत्राह अयतः अवशी पुमान् कां स्त्रियं न कांक्षेत् अपि तु सर्वावस्थामपि ॥ २१ ॥ रामरामाभ्यां नमो नमः ॥श्री॥ राम
३४

हे मानिनि येन कारणेन मया आतासि नन्वसंबोधने एवं तेन कारणेन मह्यं प्रसीद प्रसन्ना भव रतिमनुजानीहीत्यर्थः ॥ किंविधेन मया
भृतवनमद्युतेन भृतो धृतो वनमह्या उपात्तो येन तेन पुनः किंविधेन ॥ आह्निः सर्पः तस्य अंतेन अंतकेन यद्वा सर्पांतकेन ह्लास
पं विना अयं रक्षिताहं किमर्थं त्वयि मत्सादिस्त्याह शरणागताः पुरुषाः कुत्र म सन्ते मुच्यंते अपितु सर्वत्रैव शरणरक्षणे मता ॥ ७२ ॥

भृतवनमद्युतेन आतासि मया अनुमद्युतेन ॥ मानिनि निमद्युतेन प्रसीद शरणागताः क्व मद्युतेन ॥ ७२ ॥
खसुखनिशापतेन सरदासीनि [illegible] तिसतारशापतेन ॥ इनो शापतेन स्थितया शोकेन मृता दशापतेन ॥ ७३ ॥

हे सुखस्य निशापे शोभनं यन्मुखं तद्वदेव चंद्रः तस्याः संबोधने निशां पातीति निशापः चंद्रः ॥ ने अस्मान् द्रासान् सरः अभिसरः इति
क्षिरातेन कामिते सति आशंसे स्थितया मृगदृशा इमयंत्या शापेदते सति अवशेन अपेतो अभिगता दशापतेन क्षिरातो नेन
पेते इति नताई पेत [illegible] एव ॥ ७३ ॥

न॰टी॰
२५

तयारमयंत्या अपरा अन्या विपिनभूः अवगाहि किंविधया उच्चतरागाहितयादव्यादग्धसरागाहितया अतिशयेन उच्चाः उच्चतराः ते च ते अगाश्च इति तेषु आहितया निहितया दव दग्धसरागः अनुरक्तोऽहितशत्रुभूतः किरातो यया तया विपिन भूः कीदृशा कंदरागागुहागता अहयो भुजंगा यस्यां तद्भावेन साभयंकरा ॥२४॥ सा दमयंती रयतो वेगात् अद्रिवनं अवापत

दग्धसरागाहितयादमयंत्या विपिनभूः पुरागाहितया ॥ उच्चतरागाहितया दव्या सा रागचकं दरागाहितया ॥२४॥
पदवी पदवी पदवी पदवीरयतोऽद्रिवनं विलजापचता ॥ तरसा तरसा तरसा तरसा च यदुःखतरंगीस्वमरणं ॥२५॥ १

सा पविलजापच विलजां पचं करोति किंविधा सा पदवी पथ्यां वाति गच्छतीति पदवी किंविधं अद्रिवनं अपदवापत अपगत दववह्निभयं पुनः अवाः उदकरहितं विलापस्वरूपमाह सरवे अंतर अंतरं मनः सुरणं वृणी स्वकामयस्व तरसा री ध्वंसां तरसांतरं नलानुरागव्यतिरिक्तोरसो यत्र अंतेन विनाशेन सहितं सांतं सा अन्वयदुःखं अन्वयो वंधतेन सहितं दुःखयस्य ॥२५॥

राम
२५

अयि कोमल संबोधने। हे राक्षस मां रक्षय क्षुधितः क्षुधार्तः सन् न तिष्ठ। राक्षसः किंविधः। मनुष्यभक्षणे अवसानरहि
तः। पुनः। अवसाश्च अवसानः अवसाशब्दः लक्षणया अवसायुक्तः चर्मो च्यते। अत्र माहेश्वरोजने उपदीर्घं यथा भवति तथा रुजं पीडां कुरु
हे करुणांतर दांतर करुणां दयां अंतरत् अतिक्रामत् आतरं अंतःकरणं यस्य तस्य संबोधने। किंभूतो रुजं दांतर दांतर दांतर संवं

अयि राक्षस रक्षय मां क्षुधितो वनमावनमावनमावनमा॥ रुजं मृ रुजने अवेहे करुणांतर दान्ता दान्तर दान्तर
दां॥ २६॥ करमाकरमाकरमाकरमाक उपेयस्य सनं मम पाहि हरे॥ दरतो दरतो दरतो दरतो विहतेर्महतां सुकरस्त्वमपि   ३७

धि अनिरदांतरागिरे खांतरागिनदातीअतितां दांतरदांतरदां चर्वणजनितारेखातव दंते भविष्यतिकुर्वीत्य धाहार्यवनवत्सादु
नयानोक्तं॥ २६॥ हे हरे हे हरे सममव्यसनं दुःखमाकरं आकरं आलयं सत्त्वरमाकलयेत् सत्त्वरमिव अगाधं मदुःखमित्यर्थः
हे करमाकरकस्य ब्रह्मणो रमां वक्षो अधिपत्यं करोति इति तथोक्तः तस्यामंत्रणे हरे त्तः संख्यात् पाञ्चजन्यात् सुकरः शोभनः
हस्तः किंविधा दरतः विहतेर्दनिभिर्महतां देवानां दरतो दरतो दरतः दरभयं तो घरतो नाशात लिनितं आराक्तं उदरंयस्य तस्मात्

हिम्मतबहादुरटी० ॥ ३७

72

न·ची·
३६

हे निषधक्षितिनाथ हे गणनवमानवमानग त्वं नवो ऽभिनवो मानवानां मनुष्याणां दृष्टौ येन तस्य संबोधने श्रृजुजनसन्दोह
महद्दहंकारनाशक इत्यर्थः यमनाय परिपंथिमर्दनाथ रतं आशाल्कं यमनाकं ईक्षत्वीक्ष्य रतं द्रवतीह परः द्रवति धावति
पलायते इत्यर्थः॥ स इह कालिनाम्नि परिपंथिनि रुषः कोपान् कमतङ्गिरः किं[illegible]विधाः अनवमाः उत्तमाः किंविधः परः

यमनायमनायमनायमनागमिवीक्ष्य तरं द्रवतीह परः॥ स इह श्रीनिषधा[illegible]तिनाथ ग[illegible]नवमानवमानवमा
नवमा॥ ३७॥ नयमानयमानयमानयमा वस एत्य निवासममुं भवता॥ भवनीयमपायमरीनुदयान्नयतानयतानयतानयता॥ ३८॥

अनायमनाः आयः सन्नद्धस्तेन सहितं मनो यस्य स तथा॥ ३७॥ हे नयमानयमान अनयमान· नयो नीतिर्मानो अभिमानः
यमोऽहं साविनाशान अन अयमानमाभुवन्नयं निवासं आवसः अतिष्ठः पुरा इत्यर्थः अमुं निवासमेत्य भवता [illegible] भवनीयस्मात
यमित्यर्थः॥ किंविधेन भवता मापयता पुनः किंविधेन उदयान् अभ्युदयान् अयता माभुवती किंविधानु उ[illegible]दयान् नयता
नयतान् नयो नीतिः तस्य तानो विस्तारः तस्मात् यतः उपरताः स्थिताः स्तानित्यर्थः नयवंतो हि दृया न[illegible]वनी इत्यर्थः॥ ३८॥

राम
३६

विधुरा दुःखिता भैमी कापि प्रदेशे धावंतं किंचिद्देशं गच्छंतं सार्थं पथिकसमूहं प्रैक्षिष्ट ददर्श। आपच आपच। किंविधा सा निरपराधा पातिव्रत्ययुक्ता इत्यर्थः सा स्वतनुः किंविधं सार्थं राधानिधिस्तद्वंतं राधो धनं निधीयंतेऽत्रेति राधानिधिः पुनः किंविधं रत्नौघं अदंतं रक्षंतं आधौ दुःखविषयेऽत्रं तं दमयंतं दुःखनाशकरमित्यर्थः मनो दुःखनाशकं यद्वा सार्थ इत्यस्य विशेषणं परं मनो दुःखनाशक इत्यर्थः ॥४०॥ तया दमयंत्या स्ति

सा विधुरा धावंतं रत्नौघं क्वापि निरपराधा वंतं ॥ सार्थं राधावंतं प्रैक्षिष्ट पच स्वतनुराधावंतं ॥४०॥ व्याकुलया वा
रितया विधेर्गतिरनेन सिद्धये वारितया ॥ अपि च यये वारितया यथा सफर्यां जनो च्युयो वारितया ॥४१॥

द्धये प्रियप्राप्तिलक्षणकार्यसिद्धये अनेन सार्थेन हेतुना गतिर्गमनमवारि वृता किंविधया विधेर्दैववशात् अरितया शत्रुभूतत्वेन व्या
कुलया अपि च जनो च्यय सार्थे वारितया आगच्छतीति स्वीकृतया यये याता वाः जलं इतया प्राप्तया शफर्या यथा गम्यते
वारितया ॥४१॥ राम

न॰टी॰
३७

तयादमयंत्या आयात के सं प्राप्त तस्य सुबाहो राज्ञः पुरी राजधानी प्रापि च प्राप्ता ॥ यस्य आयस्य अर्थायते बहुविधानि नानाप्रकाराणि वृंदानि अश्वगजा
दिरूपाणि प्रबभूः भांतिस्म किं विधा पुरी बहुधनधान्या बहूनि धनधान्यानि यस्यां सा तथा किं विधस्य सुबाहोः प्रतिसिद्धान्यायस्य प्रतिसिद्धोऽन्यायो येन स तत
था ॥४२॥ असो दमयंती अवपुर्या शोके न दुःखेन अमा सह निवासम करोत् किं विधा सच्छन्ना दमयंती तिय थान ज्ञायते तथाच्छन्ना स्थिता पुनः किं विधा

प्रतिसिद्धान्यायस्य प्रापि सुबाहोश्च राजधान्यायस्य ॥ बहुधनधान्यायस्य प्रभुर्वृंदानि बहुविधान्यायस्य ॥४२॥ सच्छन्ना माता
सानंदं राज्ञो भर्ता च नामा भासा ॥ शोके न मातृत्वासारवसदृत दे हयापन्ना मात्रा सा ॥४३॥ अथ येन या पदापदापदापदापदा परित्य
सं ॥ अभर्तृजीवनावनावनावनावनाथवत् ॥४४॥ इति नलोदये कालिदास कृतो तृतीय आश्वासः

राज्ञः सुबाहोर्जनन्या मात्रा सानंदं यथा तथा रक्षिता पुनः किं विधा अत्रासा अभया पुनः । वृत दे हया पन्ना मात्रा सा वृतो देहस्यया पन्ना धारणा
तन्मात्रा तस्य अशोभो जननं यया । स राज्ञो भेदः नाम प्रसिद्धो ॥४३॥ सा दमयंती सज्जीवनावना जीवनस्य अवनरक्षणे तेन सहितो ऽभर्तृ या अये
न दैवेन आपदास्थान भ्रष्ट सती आपदा आपत्या हेतु भूतया वनावनो अरण्य भूमौ अनाथवत् नाथ ते पदापदे न परिभ्रष्ट प दे तो भ्रमणे आ

राम
३७

श्रवणेन चिरं श्रायस्य वैलक्ष्यं प्राप्य स मनः जुगोप दुःखान्युपायदित्यर्थः किंविधस्य नलस्य

अथ भीमनामधेयो राजा सानुगः सानुजीवी नलस्य अपायस्य विपत्तेः श्रवणेन चिरं श्रायस्य वैलक्ष्यं ... गां पृथ्वीं पातीति गोपाः ॥१॥ अस्य नलस्य वा वाग्द्विजोत्तमैः

स्यतुं गोपायस्य तुंगाः उत्कृष्टाः उपायाः यस्य पुनः यस्य नलस्य गोपा राजा नो वशागा वशावर्तिनः गां पृथ्वीं पातीति गोपाः ॥१॥ ... किंविधेस्य अर्थस्य स्वामिनः स्वामि वैदर्भयोरर्तेरित्य

निशि चरि वा चनलविचितयेनला न्वेषणा भद्रां अत्यर्थं अचारि चरित्रं एवं ... उपन्यासे

अथ तुंगोपायस्य श्रवणेन नलस्य सानुगोपायस्य ॥ वशागा गोपायस्य स नाम भीम श्चिरं जुगोपायस्य ॥१॥ निशि चरिष्याचार्यस्य

छ तस्य विचितुये वाचार्यस्य ॥ भृशमेवाचार्यस्य द्विजोत्तमैः शिष्यकेशिवाचार्यस्य ॥२॥ अथ नयमेत्रा सादिप्रचुरायुः केनचि

अनेनोभासादिः ॥ यत्र स्वनेत्रासादिकांतो दुःखं गतावनेत्रासादि ॥३॥ राम

अत्र ने विहिते नय ज्ञोस्य सिद्धत्वात् स्वास्यर्थः पुनः अक्षुतस्य आप्तिभिः शत्रुरवकेरक्षतस्य आर्यस्य उपाध्यायस्य वा शिष्यकेशिवा ॥ नेत्रा

अर्द्धस्यानस्य दिवाइत्य नञेयः ॥२॥ अथानंतरं अत्र वनेनेला न्वेषणाय प्रेरितेन केनचिज्जनेन सुबाहोः पुरी आसादि आसा किंविधे न नयनेत्राने

यनस्य नायकेन नीति प्रवणेनेत्यर्थः किंविधा पुः सादिप्रचुरा सादिनो अश्वगजारोहाः सा सुनेत्रा रमयंती दिक्कांतो दिगंत क्रमणेत्रासादि दुःखं ग

नामक्रमेण ...॥

नै·टी·
३८

६

भैमीहीनासक्तितेन विभ्रमेण सह स्वगृहं स्वजन्मभूमिं यये यातं किंविधेन विभ्रमेण आर्यैः अर्थयितीभिः ततेनेत्यासेनः दमयंत्यान यनेन भामस्मृद्धिना इत्यर्थः शोभना दमयंतीस्वासोथ ░ नमास्येस्वभाणेशभास्ये अयतत यनेमकरोत के नस्वयनेनेनयः उपायः किंविधेनयअउपरतः अल्प इत्यर्थः तस्यभावः यतोनविघतेयंतता यस्यसः अयतन्तीतेन विस्तारवता इत्यर्थः यद्वा· शोभनायतनेन आयतो विस्तृत तस्यभावः अयतता शोभना आयतता यस्य सतेन ॥४॥ तन्मतेन स्यादमयंत्या अभिमतेजनेन भर्तृ कृतेन दमयंतीभर्त्रर्थं भुविभूमौ अगारिगरहितं किंविधेनः नागादिस्यदेनेन नागान् सर्पान् अतीति नागादिर्गरुडः तस्य इस्य

सहिहीनायतनेन स्वगृहं भैमीयये स्वनायतनेन ॥ स्वनयोनेनायतनेन भामस्वासोथ शोभनायतनेन ॥४॥ वशानां शास्यस्तेन कापिममायं विधयशास्यस्तेन ॥ छमविशास्यस्तेन स्वजनेनभृतेनभवत्सिशास्यस्तेन ॥५॥ स्वजनस्तेनागादिकांत विसिजनेनतन्मतेनागादि ॥ भर्तृकृते नागादिस्यदेन भुविवस्यपरिवृतेनागादि ॥६॥ होवेगोयस्यतेन· पुनः अगादि वस्य पदागदिपदार्थः तंपरिवृतेन परिक्रांतवता किं अगादि हे ममरावनांशास्यस्तेन· ममवस्त्रखंडस्तेन चैरज्ञासिकमदेशेस्थितोसि अयं विधिवस्त्रखंडयित्वा परित्यागरूपोव्यापारः तेतवयशास्य यशासेहितोनभवति अरण्ये परित्यक्तेनस्वजनेन छमनेनः दांविशासिवंधुजनपरित्यागान्निंदाभवतीत्यर्थः तेनस्वजनेनभृतेनरक्षितेनयस्त्वोभवसि स्वजनः तेतवनिष्कांतो रिक्रमणे अनागाः अनपराधः निष्क्रमणे भर्तृकृते इति अगादि इत्तिवा ॥६॥

राम
३८

77

तेषुनलान्वेषणार्थं प्रेषितेषु पुरुषेषु पुमान्नृपस्य तनयायाः भैम्याः पदं स्थानं एत्य ऊचे किंविधायाः तनयायाः मामनीतेः। वचनं अरूपमाह भीः भया
निस्वं चेतत्यक्तेन आर्तिं चनयायात्तया आर्तिः पीडा तेनयातुः सहांसो उंपुं अप्राक्षा ॥७॥ निजधामेतं निजधामात्मीयधाम गृहं मा मंडराजगृहस्थं स
चिवतमेतं मं नियुक्तं ऋतुपर्णं समयाप्राप्तं मया सह ऋतुपर्णे एतं अर्थ पृवोभ्यं आवितः समया गिरा सदृश्या वाचा तं समयात् तस्य ऋतुपर्णस्य समीपे
कोव्यू चेतनयायाः पदमेत्य नृपस्य चेतनयायाः ॥ भीतिर्वं अचेतनयाया दांतिस्वांदुःसहा च चेतनयायाः ॥७॥ निजधामेतं
समया ऋतुपर्णं आवितो ऽर्थमेतं समयाः ॥ सचिवसमेतं समया गिरोक्षरं नाजनिष्ठ मेतं समया ॥८॥ हीनानायतने स्थो
नानायतने स्सतोऽस्य सो स्ये धिकृता ॥ लीलायतनस्थो हि नायतन हस्तपादो वा हीत ॥८॥ भ
मह्यं उत्तरं अजनिष्ठ जातं ॥८॥ अस्य ऋतुपर्णस्य सौत्ये सूतः सारथिः तस्य कार्ये तत्र अधिकृतो नियुक्तः ना पुमान् लीलान् अल्पस्य लोके ला
तं कुन चिन्म देशे स्थितान् नः अस्मान् इति अवादीत् हि मम स्विधो उ कः स्वकूरूपमाह आयतः मामस्थ तिष्ठ इति स्य इति अस मधुविशस्य मध्य
मपुरुषबहुवचनं किंविधः हीनानायतनस्य हीनो दुःखी अनायतने गृहाद्बहिर्भूते स्थाने तिष्ठति इति तथा नानायतनक्षमः नाना
विधेषु आयतनेषु पल्लेषु क्षमः अनायतनयनहस्तपादः अनायतं ह्रस्वं नयनं हस्तपादं यस्य स तथा दुःखवशात् अनायतमिव प्रतीयते न

न.टी.
३७

यथा अनाथतया अत्यन्तं अधिया दृष्यासीत् तातः अस्मद्धितमेवास्थितं हेतुभूतया धर्मनिश्चयान् आपत्प्रापत्तया दमयंत्या नासेन ठा
यकोऽस्त्व्यं किं विधाय दीनाय कृपणाय अनाथतया सेवकविहीनाय विहीनया नाथगता श्रादि वाहनाय खलु शब्दः प्रसिद्धो ॥१०॥
भैमीमानेन प्रणामेन सहितस्य विप्रस्य धनेषु हिरण्यादिषु नीयमानेन त्वा आसीदिति वाक्यशेषः इनस्य स्वामिनो भाव इनत्वं द्वीय

दीनायानाथतया विवासधर्मनिश्चयानाथतया ॥ न खलु धियानाथतयास्मि कोऽ[illegible] व्यं विहीनयानाथतया ॥१०॥
हृतकर्मानेकत्वागतोऽस्मि वचसेतितनस्य मानेकत्वा गवेरस्य मानेकत्वा विप्रेषु धनेषु द्वीयमानेकत्वा ॥११॥

मानत्वं यया सा विप्रधनेषु स्वामिनं च कारश्चकारः समुच्चये किं हृत्वा नत्वा प्रणामस्य कस्मिन्सति अनेन पूर्वोक्तेन वचसा हृतकर्मा
आगतोऽस्मि इति विप्रेष्वा वेदमानेन सतितुषा रहृतकर्मत्वात् तुगतरसेक्षितजनविलक्षणो धयति चकारः समुच्चये ॥११॥

राम
दे

79

ततोऽनंतरं ततः ऋतुपर्णनगरात् तत्र कुंडिननगरात् तस्य नकस्य आगमनाय अक्षतनयत्नेम करोत्। ततः स्वनयनात् विस्तृतात् न
यात् पातित्यस्येवानयः। मनसि अपर्णा गौरीव। किं विधाय आगमनाय अपगतं ऋणं यस्य चिरकालं नीःशायस्य विवलात् ऋपो
नवदृश्वासीत् रहानी स्वहृंद भ्रमणेन ऋणनाशः तत्च्यते। किं विधाय ऋतुपर्णाय ऋतुपर्णसहिताय। पुनः। तुलितसुपर्णो गरुडो ये
नतस्येगरुडगरुडगमनं यन्नदृश्यते तत्तत्स्वनयाऽहितिनत्र विस्तारे इत्यस्याय ॥१२॥ साकेन चिल्लुरुषेण अनु ऋतुपर्णस्वस
तत्रापर्णायततः तस्यागमनायसर्भुपर्णायततः। तुलितसुपर्णायततः सुकपाभैमीमनस्यपर्णायततः ॥१२॥
साहृतसामान्येन आविनवत्स्यमुनानन्यसामान्येन। स्वरहसामान्येन स्वयम्बरं [illegible]स्मरतुमाऽन्यसामान्येन ॥१३॥
मन्धिनं स्वयंवरं रहसाएकांतेन आविनवती अश्रावयत्। किं विधासाहृतं सामृशान्यवचनं यथा साहृतसामा। किं विधेन अनन्यसा
मान्येन न विद्यते अन्यैः सहसामान्यं साहश्यं यस्य तेन अतीवकुशलेनेत्यर्थः अन्येन अवामारन्येन आमेनेत्यर्थः मान्येन पूज्येन ननु
पूर्वपरिणीताप रित्यनपापं कर्तुं कथा प्रवर्तत इत्यत्राह। मानी दर्पवान् एनःपापं अंजसा हटिति न स्मरति तस्मात् प्रवर्तत इत्यर्थः ॥१३॥

न.टी.
५०

तदा नतानीस ऋतुपर्णः मनहर्षेणायुक्तः सन् रहसि एकांते नलमाह स किंविधः सन्नाह स्थितः सन्नाउ योगः वचनस्वरूपमाह श्रीसु लक्ष्मीस्तु मुदा सन्नाह शब्दः प्रसिद्धोतु शब्दोऽन्यथा इत्यर्थः पूर्वं राज्यलक्ष्मीः सकलभूपालसन्नाइदानीं तु मदा सन्नाह इत्यर्थः तस्मात् त्वरयो दिव सं मुदा सन्नाशं न व्रजेत् प्रजा तोक्षामः इत्यन्वयः यावन्न गच्छ तावत् यामइ इत्यर्थः ॥९४॥ ततस्मात्वरया वेग

रहसि तदा सन्नाह स्थितः सऋतुनी नल मुदा सन्नीहः ॥ श्रीस्तु मुदा सन्नाह मया सो व्रजेत घुं वे सन्नाह ॥९४॥
तत्वे च यामा यामः प्रणयेय दिमा । ननित त्रियामा यामः ॥ नल त यामा यामः स्मृतेत्यं चेद् ऋतुपर्णधियामा यामः ॥९५॥

तन्न मा सह यामः त्वरितं गच्छामइ इति यावत् मां अनीतः त्रियामा यामः त्रियामा रात्रिः तस्याः यामः प्रहरः अनीतः प्रामः त्रियामा प्रहरो येन सतथा यदि त्वसं देहे अत एव शोदार्थः अस्तसमये एव मां प्राप्त इत्यर्थः नलजायामायां अस्य शांति चेन लस्य जाया भैमी तस्यामाया छुन अस्मृत्वा अज्ञातेन तु महाराजः ऋतुपर्णस्य कथम ज्ञानमित्यर्थः युवधियां विरवृतीनां आयामो विस्तारः ऋतुसंभव

राम
५०

अथ नलः रथमारप्राप । तं नरेन्द्रमारोप्य जगाम । किंविधं रथं । शस्त्राणि आ सुधा निवंतं रक्षंतं पुनः शुभाश्वं शोभनतुरगा यस्मिन् तं । आरं रथांगविशेषः स्वार्थे डः । आरान् नद्धं तं । पुनः गुरुतमारावं गंभीरध्वनिं । किंविधं नरेंद्रं अरौ शत्रुविषये अंतमंतकमिवेत्यर्थः ॥७६॥ नभश्शानि नलः रथद्रुतैः रथवेगैः वसनस्य वस्त्रस्य अवसनस्य क्षेपणस्य व्यस्मारयत् कर्मणि षष्ठी अर्थात् ऋतुपर्णं कथमित्या

अथ रथमारावंतं शस्त्राणि नलः शुभाश्वरामारावंतं ॥ स जगामारावंतं नरेंद्रमारोप्य गुरुतमारावंतं ॥७६॥
स्वांशरुकृतावसनस्य ध्वाणहरत्वेन संगतौ वसनस्य ॥ अभ्रंशौ विसनेस्य व्यस्मारयद्रथद्रुते धुनौ वसनस्य ॥७७॥

हृहरत्वे संगतो सत्यां अर्थाद्वसनस्य । किंभूतस्य वसनस्य धुतौ कंपितौ विषये असनस्य असनकुसुमस्येव । पुनः स्वांशे कृतं अवसनं स्थानं येन । नस्य भुजश्रृंखलास्थितस्येत्यर्थः ॥७७॥ स ऋतुपर्णः अस्य नलस्य महर्षणं हर्षं व्यधुनत् अकृत । किंविधे स्य अश्वचोदनादक्षस्य अश्वाचोदितो शिष्यंते अनया अश्वचोदनी अश्वविघातत्र दक्षस्य कुशलस्य तपसि न दक्षस्य आप

न.टी.
४१

तुर्दक्षप्रजापतितुल्यस्य । कथं नलस्य हर्षं चकार इत्याह अक्षस्य फलगणनात् अतिकौतुकित्वादित्यर्थः अक्षस्य हृतस्य हृदये बोधनात् ऋ-
तस्य हृदयकथनादित्यर्थः ॥१८॥ आभ्यां नलऋतुपर्णाभ्यां संवादे अभिवृषये विद्यानियमो विधयोः अक्षकृपयाहृदयज्ञानरूपयोः नियमो व्य-
धायि कृतः किंविधाभ्यां बलजितदेवार्याभ्यां बलेन जितो जितो देवानां आर्यः स्वामी इन्द्रो याभ्यां पुनः समदेशांशे अवार्याभ्यां दुर्वाराभ्यां आर्याभ्यां पंडिता-

फलगणनाद्दक्षस्याधिकृतात्स्वचक्षुहृदयबोधनाक्षस्य ॥ नृपतिश्च नादक्षस्य प्रहर्षं ततोऽश्वचोदनादक्षस्य ॥१८॥
बलजितदेवार्याभ्यां विद्यानियमोऽथ तत्पदेवार्याभ्यां ॥ समदेवार्याभ्यां व्यधायि तत्स्पृश्य युगपदेवार्याभ्यां ॥१९॥
ननु द्रुतमक्षमतः स्वाङ्गीकारात्स्वैरहनेऽधिगतमक्षमतः ॥ कलिरुज्झितमक्षमतः स्फुटमेव गतो नलस्तु तमक्षमतः ॥२०॥

भ्यां किं कृत्वा युगपदेव एक एव वाजिनलं उपस्पृश्य आचम्य ॥१९॥ तदनु अनंतरं कलिः गतोऽस्मात् नलात् हृदुत्तंसरी द्रुतं उज्झितं उत्तुंगं अर्द्ध-
अजन्वक्षं स्फुटं प्रगटमेव गतः ॥ किंविधात् नलात् अक्षमा सहनं न विद्यते अक्षमा यस्य तस्मात् किं कृत्वा अक्षमतं द्यूत-
मतं स्वीकृत्य ॥ किंविधं अक्षमतं स्वैरहने कलिविनाशे अधिगतं प्राप्तं नलस्तु तं कलिं नं अक्षमतः नसेहे ॥२०॥ श्रीराम

राम
४१

83

हेन लमांतस्याः एतस्या भैम्याः रुषि रोषे पतितं विद्धि जानीहि। किंविधं मां अनलसमंदमारं किंविधे रुषि अनलसमे अग्नितुल्ये अतः सत्वं मे मम श
रणप्रदः स्याः भवेः मे किंविधस्य आर्तिकलसमेतस्य क्लेशाधिक्यसंयुक्तस्याश्रितस्य सेवकस्य ननु रुषशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वाद्दलशब्दस्य समयुज्यते
स्त्रीलिंगत्वेऽनलसमेत इति न भवति। कर्णच्छेद इव स्त्रीणां छन्दोभङ्गो गिरं विदुः इति वचनात्तदुच्यते उपहितं ज्ञेयं शब्दहानि ज्ञातव्यं तदुक्तं भट्ट

पतितसमेतस्या भैमीरुषि विद्धि मांनलसमेतस्याः ॥ आर्तिकलसमेतस्याश्रितस्य शरणप्रदो नलसमेतस्याः ॥ २१ ॥
कलिमिति नानामायं नमंतममुचन्महामना नामायं ॥ कीर्तिधनानामायं संदधाति हरं तिरिपुजनानामायं ॥ २२ ॥

नापके न अशोभनौ कंपरु यो ददो स्यात्तादृशाननेन ॥ २१ ॥ इत्युक्ताने मंतं नमस्कुर्वाणं कलिमयं नलः अमुचत् अत्यजत् नामभक्ति
लार्थे किंविधं कलिं नानामायं नानाविधवचनं किंविधो नलः महामनाः गंभीरचित्तः वचनस्वरूपमाह परिपूजनानामाः नमस्काराः यं पुमां
संहरंति वशीकुर्वंति सं कीर्तिधनानां कीर्तयश्च धनानि च तेषां आयं रद्धिं दधाति पुष्णाति यः प्रणतान् रिपून् रक्षति तस्य कीर्तिर्वर्द्धत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ तेन नलेन तुन्नाश्वः प्रेरितोऽश्वो राजा ऋतुपर्णः प्रास्थित प्रतस्थे· किंविधेन नलेन विरोधिना शत्रुणा कलिना आशुवेगेन अस्तेन परिक्षेप्तुः पुनः सा दमयन्ती स्वः परेद्युः तेत वनस्पात्वन भवेत् हुसतो ऋतुपर्णेन समं परिहासं कुर्वता· किंविधेन महात्मना गंभीरचित्तेन ॥ पुनः सा स्वस्तेन विस्वस्तेन· अस्वहृदयविद्या दृष्टा नाडेतोः ॥२३॥ सोऽयं नलः अयं ऋतुपर्णेन समं तां पुरीं कुंडिनामाख्यामायतता प्राप्त दृग इष्टे हृ दमयन्ती स्वयंवरव्याख्या भिलषिते आयततां यत्नं कारेतुद्द तिमस्त्वा मत्वाहरुध्याहार्यं कल्मिन्नीति दिने दिवसे अनायततां अल्पतां वहति सति किंविधः अनेनाः पापरहितः किंविधां पुरीं प्रियेन जनेन दमयन्ती

सोऽयमनेनायततोमिष्टे वहतीति दिने नायततां ॥ समनेनायततां रिपुं प्रियेणाश्रितां जनेनायततां ॥ [illegible] ॥२४॥

कर्तुं मानं तेन अमदति मोऽर्गे भूयमानं तेन ॥ स्वधामानं तेन प्रेम्णा नीतः संजितमानं तेन ॥ २५ ॥

अथ तुन्नाश्वस्तेन मास्थित राजा विरोधिनाश्वस्तेन ॥ सा दलनाश्वस्तेन स्पादितिहमतो महात्मना स्वस्तेन ॥२६॥

दृष्टे रा आश्रितां पुनः आयततां समृद्धिभासां ॥२४॥ तेन भीमेन ऋतुपर्णः मानं कर्तुं पूजां विधातुं स्वधाम गृहं नीतः किंविधं धाम संजितमानं निंदितदेवगृहं केन हेतुना अनंतेन निरवधिना प्रेम्णा स्नेहेन किंभूतो हे भूः इनः क्षितिप्रभो यं भीमस्ते तव आनन्ता नमस्कर्ता न इतिन मार्गे तव वस्न माजा तोऽस्त्री लुप्ता उत्केसध्याहार्यं ॥२५॥ वाग्वादिन्यै नमो नमः ॥ एम ४८

नलः शुचिरथवसतौ रथ एव वसतिर्गृहं किं शुचिः पवित्रा रथवसतिः तस्यां वा संगत्य सितं वा समभायात् प्राप्तः किंविधायां रथवसतौ मथिततमं श्रायासो विला
सो यस्यां सा तस्यां या रथवसतिः मायां लक्ष्मीं श्रनुत्तमा श्रनुपमलक्ष्मीरित्यर्थः पुनः किंविधायां गहततमायां श्रतिरम्यां किं कुर्वन् श्रमुसमायाः प्राणसमा
याः दमयन्त्याः मायां स्वानयनरूपां स्मरन् चिंतयन् ॥२६॥ अथ सो नैषधप्रियायाः सुहृद्धर्षेण श्रंतः श्रंतःकरणे बाष्पुदयान्यमङ्क्षानि श्रतनुत चकार किं
कृत्वा तेन तं प्रेक्ष्य किंविधं स्वनयानं तरसान्निध्यगतं स्वनयः स्वकर्म सारथिकर्म श्रध्वश्रमापनोदनमभ्रनयः तस्मात् नंतरं सान्निध्यं समीपं

मथिततमायामायां शुचिरथवसतावुत्तमायामायां ॥ गहततमायामायां नलः स्मरन् वासमसुसमायामायां ॥२६॥
तं स्वनयानं तरसान्निध्यगतं प्रेक्ष्य पवनयानं तरसा ॥ अभ्युदयानं तरसा वततनुत मुदा नैषधप्रियानं तरसा ॥२७॥
तं नु न्यालीकेन स्थीयते इति वेदितुं सुमुखनालीकेन ॥ किं ह्रीनालीकेन सुकमिता कृततु रिपुजनालीकेन ॥२८॥

गतं प्राप्तं किंविधं तरसा वेगेन तु न्यपानं प्रेरितरथं किंविधासौ अनंतरसा अनंतं अनवधिः रसो नलविषयानुरागो यस्याः सा ॥२७॥ अलिसु न्यालीकं श्राली
श्रालीतया दमयंत्या प्रेरिता सखी रथवसतिं प्राप इति वाक्यविशेषः किमिति केन स्थीयते स्वकमिता स्वकांतेन मत्स्वामिना किंविधेन स्वकमिता सुमुख
मेव नालीकं पद्मं यस्य तेन पुनः ह्रीनालीकेन श्रलीकमप्रियं तच्छून्येन पुनः कृततु रिपुजनालीकेन कृतं रिपुजनालीकं येन दीर्घालीकरणादिह्नीहौ कः ॥२९॥

१०टी०
४३

साराभाद्दमयंतीतंनलंसखीनयतः नीतेः बहुधापरीक्ष्य बहुप्रकारेणनिश्चित्य स्वजनगिरा स्वजनोद्दमयंतीतद्वचनेन अमानयत् सम्मानितव
४२ तीसखैरस्याधाः स्वसख्यावसतिंगृहमानयतः अपिशब्दः समुच्चये किंविधांवसतिंपरां उत्कृष्टांनलइति कथंज्ञातं किंविधातन्नयतः गुणाभि
रामानयतः गुणैः अभिरामयंतीतिगुणाभिरामाजनाः नंदुकराः चक्रवर्तिनः तान्प्राप्नुवतः चक्रवर्तीचिह्नज्ञानेनिहितरूपादित्यर्थः ॥२८॥
असौनरसेवशीघ्रमेवस्वांविकृतिंशरीरविकारमासविक्षेपानिरस्तवानित्यर्थः असौदमयंती विदितोस्थिरभावास्थिरचित्ता आसव

तंसारामानयतःपरीक्ष्यबहुधागुणाभिरामानयतः॥ स्वजनगिरामानयतः स्ववयस्यावसतिमथिपरामानयतः॥ २९॥
तरसैवासावासस्त्वांविकृतिमहेर्वहन्नसुवासावासः। स्निग्धोरस्तचसनृपतिवासावासः॥२॥ स्थिरभावासावासः र
स्व आसइतिपूर्वं असुक्षेपणइत्यस्य रूपं इतरत्र असभुविइत्यस्य रूपमिति आदित्यसूरिः तन्नगुरुः अस्तेर्भूरित्यस्याव्याहतप्रसरत्वात् भू
भावस्य प्राप्तेः तस्मात् दसगतौ इत्यस्यानेकार्थत्वात् रूपंजानीमः अतएव ... उत्पाद्य इवाहतयत्नइत्यत्र असगतावित्यस्यरूपं इतिनुमर
नदीयप्रातिडं तमपि रूपकोप्ययोग्यमिति सनलः स्निग्धः सन्नृपतिवासावासः भीमस्यवासेनगरेवासोयस्यसतथा अरंस्तचिक्रीडा किंविधोनलः अ
हेः सर्पस्यवासोवस्त्रंवहन्दधानः
अतएवस्ववासास्ववस्त्रः॥३०॥

राम
४३

तेननलेन स्वगुरुः दमयंती पिता दृष्टः किं कृत्वा नृपधाम निराजमंदिरं भैम्याः समागमनिशांतं अतीत्य अतिवाह्य किंविधेन शांतेन शांतिमता अस्तं तो अ
स्तं गुरूणां अनिशं अनवरतं श्रांतेन श्रांतकेन पुनः स्थितो ▮ तमनिशांतेन स्वांतिमता श्रितं आश्रितं तमनिशांतं क्रीडागृहं येन ॥ २१॥ इह अवसरे अ
स्मिन्नलेदृश्यमाने सति ऋतुपर्णः धृतजडिमा नः आसीत् अनयाहं विचित्र इति जाड्यं विहाय नलदर्शनेन महर्षीभूतः किंभूतः हासीत् समयुक्तः

नृपधामनिशांतेन व्यतीत्य भैमीसमागमनिशांतेन ॥ अस्तामनिशांतेन गुरुदृष्टः श्रितो भ्रमनिशांतेन ॥ २१॥
धृतजडिमानेहासी हन्यस्मिन्नृपति प्रदृश्यमानेहासी ॥ मानसमानेहासीदभिपूज्येनं नलोऽभिमानेहासी ॥ २२॥

किंविधेन नलेमानसमाने जीवसदृशे नलं एवं अभिपूज्य अहासीत् व्यसर्जयत् किंविधोन लः आरमानेहासी अरीणां मानं गर्वं इहा
येच्छां च अस्मितुं स्वे पितुं नाशयितुं चीलंयस्य स तथा ॥ २२॥ अयं नलः अपुरे स्वयमासामासस्थितिं चकार किंविधः सामुसमासा
मा अनुसमामानसमा भैमी तया कृतं सामसांत्वव चनं तत्सहितः आसां स्त्रीणां दमयंत्यादीनां श्रममासवियोगजनितस्वेदं अना

न.टी.
४४

शयत् अमुना किंविधेन शोभनेन सुखमेव मा तत्चंद्रमा यस्य तेन स्वमुखमा तामासो ऽनायि मा तो नी। तः॥२२॥ अथ नलः तद्दात द्दानीमेव स्वपु
रमारभाय किंविधं पुरं महत् विशालं किंविधो नलः चम्वा सेनया उपलक्षितः। कीदृश्या चम्वा अजितया अनभिभूतया पुनः राजितया शोभित
या पुनः सासिगदाराजितया अशायश्च गदाश्च तासां राजिः श्रेणिः तद्भावः तत्सहितया पुष्करं रिपुं उद्दाराजितया अभ्यधावत् आजिर्युद्धं उ

साश्वसमासामासस्वयमन्नसुरेन लोयमासामातः॥ स्त्रीणां मासामासअममसुनानायिसुमुखमासामासः॥२३॥
अथ महद्दाराजितया चम्वा स्वपुरं नलः सुद्दाराजितया॥ सासिगदाराजितया पुष्करमप्यभ्यधावद्दुद्दाराजितया॥२४॥
अपि गहनामायासितया मनोतो ऽभमा[illegible]निनामायासि॥ धनुर्वद्दामायासिधूतायानं स्वचेतनामायासि॥२५॥

दाराआजिर्यस्य तद्भावेन अभ्रबीत् अपि राज्ञः सत्सु च्यये॥२२॥ वचनस्वरूपमाह हे पुष्कर त्वया मयि मायागहनात् कटोद्दासि
ह्निसा अतः कारणात् मानिनां मानवतां अस्माकं मनः आयासि आयातं तस्मात् धनुर्वनामायधनुषतापस्य
अवनामाय असिभवासि किंवा घूताय अह्लायस्वचेतना आयासि आगच्छसि प्राप्नोमीतियावत् अलमतसंर्थ॥२५॥ राम

राम
४५

इतिपूर्वश्लोकमार्गेणनलेनउक्तेसतिपुष्करदेवनतः धृतेअर्थिअभिध्यावानभवत्देवनतइतिसमस्यांतस्मि किंविधः सः प्रमादे अवनतः अविचारेमवि

ष्टः प्रमादपराधीनेत्यर्थः द्यूतेननलोजेतुंशक्यः तनाबाइतिविचारविधुरः किंविधेदेवनतः येनदेवेनद्यूतेननलः पुरापूर्वंअवनेभूमेअवनतः

रक्षणीविभेदेत्वाजितः येद्यूतेनवनतः कांतारेश्रमंपेदे प्रापः अवनत इतिसमस्यांतस्मि ॥२६॥ तेननलेनमराकधनः पुष्करः द्यूतेनजि

इत्युक्तेदेवनतः सोर्थ्यभवत्पुष्करप्रमेंदवनतः येनसभेदेवनतः पुरावनेश्रममपिप्रपेदे ३वनतः ॥२६॥

सराजायततेनद्यूतेनासुपतोनव्यजायततेन॥ निर्व्याजायततेननक्षस्वापः अगरेजायततेन॥२७॥ शिवायनमः

तः व्यजायत बभूव किंविधेद्यूते असुपणे असवः प्राणाएवपणोयस्मिन्तस्मिन् किंविधेनतेन अयतेन अयः शुभावहोविधिः तेनव्यासेनपु

नः निर्व्याजायततेननिष्कपटीयततायस्यतेन धर्मार्थवसिना इत्यर्थः सपुष्करः त्यक्त्वअनिहत्यमयुक्तवानभाह शतरजाः शतरजोगुणः

आगअपराधेपुनयत्नतेननयलंकरोति ॥२७॥ सपुष्करः अस्यनलस्यप्रणतिंनमस्कारमदधीत् अकरोत् अदादितिपाठांतरं किंवि

·७· धस्यअरिपिवमानयमान् इन्दूवायुवैवश्वतान् स्ववश्नात् असामर्थ्यात् अतितुलयतः सदृशान्कुर्वतः पुनः वनेस्थितौ स्वपुरंसीयस्यदृति

अनुनयमानस्यशांत्ययतः स्नेहान्मनोवाक्कायकर्मान्यजान्प्रणयान् अयमानस्यप्राप्नुवतः पुनः सनयमानस्यनि स्वे

नैषी॰
४५

पुष्करञ्जो नाम नलस्य

मिमानसहितस्य ॥३८॥ सपुष्करः इत्युक्त्वा नलस्य पादौ नेनाम नमस्कारं चक्रे नाम किल किंविधस्य नलस्य वैकुं मिति नामयस्य पुरस्थं विक्रमितं व
जनामलंयस्य तस्य नलं पसं पुनः अहितानां विद्विषां अनलस्य अग्निसमस्य पुष्करः प्रययौ च जगाम च नलेन सागरेण अनस्य नलारव्यत एण वि
शेषस्य समः हन्यः किमित्युक्त्वा हेक्ष्रितवत्सल सेवकप्रियतेतव चेतनावुद्धिः अशास्या अस्तुत्या नस्तु किं तु स्तुत्यैवा स्तुक दापि अनाशोनस्याः
हरिपवनानयमानस्य सुवनाद तिहुलयतोनुनयमानस्य ॥ स्नेहानयमानस्य प्रणतिमधीपुष्करः सनेयमानस्य ॥३८॥
अरिसेनानाशस्या शितवृत्तिलेः स्तुचेतनो नाशास्या ॥ पुरिनो नाशस्यास्तोकयशोभिः कदापि नाशास्या ॥३९॥
इति सनामनलस्य प्रीतोपुष्करञ्जो वा मनलस्य ॥ अहितानाम ● नलस्य प्रययौ च समो वनेन नामनलस्य ॥४०॥
आशा अर्थे प्रत्याशा न विद्यते साय प्रसनस्याः न भवेः किंविधस्य अरिसेनायाः नाशो यस्मात् तस्य तथाविधस्य अस्तोकयशोभिः व
हुविधकीर्तिभिः पूरित नानाशस्य भरितदशादिशः ॥३९॥ अस्य नलस्य अरिसंहतिः शत्रुसमूहः आपदं विपत्तिं आपत् किंविधायापु
दः शुभं शोकानां पदं स्थानं किंविधा अरिसंहतिः अमा लक्ष्मीरहिता पुनः अयदमा अपगतासांतिः पूर्वं सगर्वा इदानीं नलेराज्यते

राम
४५

स्वसति तत्रैकदेशं गता इत्यर्थः यथैव हरिं विष्णुं मा लक्ष्मीः आयत आपत तथैव नलं लक्ष्मीः पूर्वक्रमआगत राजलक्ष्मी इत्यर्थः किंवि
धं नलं हरिं च यततं मायततमायजनाय सुखदं आनंदकरं यतो न गृहीता माया येन स यतमायः अतिशयेन यतमायः यतमायतमः तस्मै
हरिपक्षे योगिजनाय नलपक्षे निर्व्याजस्नेहेन यर्थः ॥४७॥ नलेन सा पुरी चिरं अयं बहुकालं मता आयता विस्तारिता किंविधा आयता आयता आ

आरिसंहतिरस्य वनेरुनुपदमापदमापदमापदमा ॥ सुखदं यथैव जनाय हरिं यतमायतमायतमायतमा ॥४७॥
नलेन पूर्यताय तायतायता यता चिरायसा ॥ महामुन्महामहामहामहास्तु संपदं ॥४८॥ इति नलोदये कालिदासकृतौ
चतुर्थ आश्वासः ॥४॥ समाप्तः ॥

यता विस्तृता आयतां यस्यां सा तथा आयः सुभावहो विधिः तस्य भावः आयतता अयं नलः सदा सर्वदा संपत् राजलक्ष्मी असमहास्तम्भो ह
ऽगता वित्तस्य तुङ्गरूपं किंविधो नलः उन्महा उरुभं महस्तेजो यस्य स तथा किंविधां संपदं महामहां महंतो महाउत्सवाः यस्यां सा तां ॥४८॥
॥ इति श्री कालिदासकृतौ नलोदये टीकायां चतुर्थः आश्वासः समाप्तो यं ग्रंथः ॥ ॥ पश्रीपंचाशवेन्दुशाके आश्विनेशुक्लके खौ ॥ ग
खाराम सुत सम्भा मलिखन्नर्मदातटे ॥

[OrderDescription]
,CREATED=24.08.20 15:08
,TRANSFERRED=2020/08/24 at 15:23:50
,PAGES=92
,TYPE=STD
,NAME=S0003527
,Book Name=M-1598-NALODAY
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,